आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १

श्रीगणेशाथर्वशीर्षं सभाष्यम् ।

पण्डित वामनशास्त्री इसलामपुरकर इत्येतैः

संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिणा

विनायक गणेश आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४१

खिस्ताब्दाः १९१९
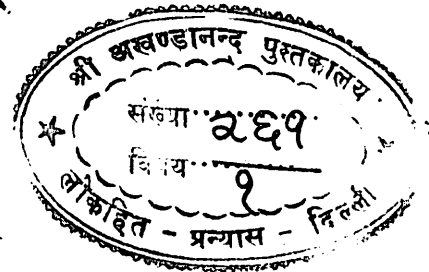
तृतीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

मूल्यम् ०६ आणकाः ।

॥ ॐ नमः परमात्मने ॥

भो भोः सहृदया आर्यदेशीयप्राचीनविद्यावैभवमुररीकुर्वन्तो महाशया विदित-मस्तु तत्रभवतां भवताम् । यत्किल पुण्याख्यपत्तने देव्याः सरस्वत्या विलासस्थान-मिव बहुसाहस्रिकधनव्ययेन आनन्दाश्रम इत्याख्यं भवनं निर्मापयता महोदयेन महादेव चिमणाजी आपटे इति सुगृहीतनामधेयेन न केवलं भारतवर्षीयाणामेव अपितु अखिलस्य जगतोऽप्यतीवोपकृतम् । तस्य च उद्देशादिकं पूर्वमेव विज्ञापनपत्रद्वारा सर्वान् प्रत्यावेदितम् । बहुना परिश्रमेण संगृहीतानि संग्रहीष्यन्ते च बहूनि प्राचीनसंस्कृतग्रन्थ-पुस्तकानि । मुद्रायन्त्रमपि तत्रैव संस्थापितम् । अप्रसिद्धग्रन्थावल्या मुद्रणमप्यारब्धम् । क्रमशः प्रचयगमना भविष्यन्ति च बहवो ग्रन्थाः ॥

तत्र तावत् "आनन्दाश्रमग्रन्थावल्याः" प्रारम्भे अस्य महतः कार्यस्य विघ्नवि-घातोपशमनार्थं गणपतिपूजनमिवेदं गणेशाथर्वशीर्षं सभाष्यं निवेशितम् । अस्य ग्रन्थस्य संशोधनं पुण्यपत्तनस्थैर्बहुभिर्विद्वद्वरैरारभ्य निःसारमिदं भाष्यमिति कृत्वोपेक्षितम् । तदनन्तरं मत्सुहृद्वरेणाऽऽनन्दाश्रमाधिपतिनाऽभ्यर्थितेन कार्यान्तरव्यापृतत्वादलब्धबहुलावकाशेनापि मया श्लाघनीयस्यास्य लोकोपकारिकार्यस्य यथाशक्ति किमपि साहाय्यं कर्तव्यमिति कृत्वाऽस्य ग्रन्थस्य संशोधनं कथंकथमपि प्रारब्धम् । तत्र च पञ्च आदर्शपुस्तकान्युपल-ब्धानि । तानि यथा—

क. संज्ञितं—शालिवाहनशके १७३८ धातृनामसंवत्सरे मार्गबहुल ५ म्यां लिखितं महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतैः संगृहीतमेकम् ।

ख. संज्ञितम्—इंदूरनिवासिभिः भाऊसाहेब किबे इत्येतैः प्रेषितम् । नास्योपरि शकादिकं किञ्चित् ।

ग. संज्ञितम्—उम्बरगांवनिवासिभिः विनायक भिकाजी पिम्पुटकर इत्यभिधैः प्रेषितम् । संवत् १९३८ वृषनामसंवत्सरे कार्तिक शु० द्वितीयायां लिखितम् ।

घ. संज्ञितं—वटोदरनिवासिभिः बाप्पासाहेब मैराळ इत्येतैः प्रेषितं शक-हीनं च ।

ङ. संज्ञितं—चिंचवडनिवासिनां चिंतामणभट्ट कोशे इत्येतेषामेकं शके १७९९ ईश्वरनामसंवत्सरे चैत्र शु० प्रतिपदि लिखितम् ।

एतत्पुस्तकपञ्चकमाकलय्य यथामति यथाविज्ञानं संशोधितं मयेदं गणेशाथर्वशीर्षभाष्यम् । सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु भाष्यकर्तुर्नामादिकं कुत्रापि नोपलब्धम् । अनेनैव भाष्यकृता सर्वसारनिर्णयाख्योऽन्यो ग्रन्थः कृत इति ज्ञायते [अस्यैव २१ पृष्ठे २६ पङ्क्तौ द्रष्टव्यमेतत्] । सोऽस्माभिर्न दृष्टः । अत्र बहूनि प्रमादस्थलानीवोपलब्धानि । भाष्यमिदं नातिसमीचीनं तथाऽन्यस्य समीचीनस्योपलब्ध्यभावात्प्राचीनत्वाच्चेदमेव संगृहीतम् । अनतिसमीचीनोऽप्ययं—

प्रेम्णा सद्भिर्ग्रन्थः सेव्यः शब्दार्थतः सदोषोऽपि ।
संशोध्य वाऽपि हरिणा सुदाममुनिसतुषपृथुकमुष्टिरिव ॥ १ ॥

मुद्रणकर्मणि नियुक्तानामनवधानेन च यदत्र स्खलितं तत् "गच्छतः स्खलनं न दोषाय" इति न्यायेन क्षन्तुमर्हन्ति सुधिय इति साञ्जलिबन्धं प्रार्थयते—

भवदीयो
वामनशास्त्रिशर्मा ।
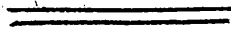
ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ गणेशाथर्वशीर्षम् ।

सभाष्यम् ।

प्रणम्य तं गणेशानं सिद्धिबुद्धिप्रदं परम् ।
अथर्वशीर्षभाष्यं वै कुर्वे वेदान्तबृंहितम् ॥ १ ॥

अथाथर्वणो ब्रह्मणां ब्रह्मणश्च स्वस्वोपाधिविरहात्मैक्यज्ञानप्राप्त्यर्थं* गणेशाथर्वशीर्षमवदत् । सर्ववेदोक्तकर्मोपासनज्ञाननिष्ठा[1]निर्विघ्नसिद्धिबुद्धिप्रकाशकतत्फलवेदान्तवेद्यैक्ययो[2]गप्रदतत्त्वमस्यात्मकदेहत्वात् । तत्त्वमसिप्रतिपाद्यब्रह्मबाह्यान्तरकर्मज्ञानप्राप्त्यर्थोपास्योपासकत्वाभावाच्च । ननु—तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थानुभवयुक्ता योगिनो भवन्ति, किं गणेशोपासनेन ? सावयवब्रह्मण[3] एकत्वाभावात्—इति चेन्न । महावाक्यप्रतिपाद्यब्रह्मसद्[4]भेदात्मकत्वादध्यारोपापवादसिद्ध्यर्थं+ गणेशोपासनं मुख्यं, × बाह्यान्तरानात्मभावनाशकत्वाच्च । ननु—ब्रह्मैक्यभावचिन्तनादध्यारोपापवादसिद्धिर्भविष्यति । अभेदभावनायाभेदनाशकत्वात्—इति चेन्न[5] । ब्रह्मण ऐक्यभावचिन्तनाभावात् । “ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ” [तै० उ० २ । ४ । २८] इति श्रुतेः गणेशचिन्तनस्य ◡ संभवाच्च । “ ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते ” इति श्रुतिसार्थकत्वात् ।

* अत्र मूले चतुर्ष्वप्यादर्शपुस्तकेषु ‘ स्वस्वोपाधिविहारात्मैक्य० ’ इति वर्तते तदसङ्गतमिव प्रतिभाति । “ उपाधिना क्रियते भेदरूपः ” इत्यादिश्रुतिभ्यः ब्रह्मणां जीवानां, ब्रह्मणश्च उपाधिकल्पित एव भेदः वस्तुतस्त्वभेद एव । अतः जीवब्रह्मणोः स्वस्वोपाधिभूतयोः विद्याविद्ययोः विरहेण भागत्यागलक्षणया पृथक्करणेन यदात्मैक्यज्ञानं तस्य प्राप्त्यर्थमथर्वणो गणेशाथर्वशीर्षमवददित्येव साधीयः । स्वस्वोपाधिविहारेणात्मैक्यज्ञानप्राप्तेरसंभवात् तत्र प्रमाणाभावाच्चेति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ।

\+ “ निष्कलं निष्क्रियं शान्तं ” इत्युक्तत्वात् शुद्धस्य ब्रह्मणः “ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ” इति श्रुत्या वाङ्मनसयोरगोचरस्य तस्योपासनं न घटेत । अतः “ अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ” इति न्यायेन उपासनसिद्ध्यर्थं सगुणस्य गणेशत्वस्य तत्राऽऽरोप इति भावः ।

× बाह्याः पाञ्चभौतिकशरीरतादात्म्यादयः, आभ्यन्तराः अहं सुखी, अहं दुःखी—इत्याद्यभिनिवेशादयो येऽनात्मभावाः तेषां नाशकत्वादित्यर्थः ।

◡ साकारत्वात् गणेशचिन्तनस्य संभव इत्यवधेयम् ।

१ ख. °ननिष्ठ° । २ ख °वेद्यैकयो° । ३ क. ख. ग घ ङ. °ब्रह्मैक° । ४ ख. °सद्वात्म° ५ क. ख. °दभावनाशकत्वाच्चेन ।

अस्यायमर्थः । ब्रह्मणामन्नप्राणादिप्रणवपर्यन्तानां शिवविष्ण्वादिदेवात्मकानां च पतिर्गणेशः । सोपाधित्वेन नानात्मकत्वात्सदासमानत्वाभावाद्ब्रह्मणामिति बहुवचनम् । अन्यच्च । ब्रह्मणो निरुपाधिसर्वकारणात्मनः पतिः । अनपवादनिर्विकल्पनात्मकत्वात् । एकवचनं जीवात्मपरमात्मनोरैक्यत्वात् । तयोः पतिस्तत्त्वमस्यात्मकत्वात् । ननु—ब्रह्मणः चिन्तनं संभवति, "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृ० उ० ४।४।५] इति श्रुतेः—इति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि चित्तवृत्तिनिरोधभावना सुदुर्लभा । सातत्येन ध्यातृध्यानध्येयाभावात् चित्तस्य चञ्चलत्वेन तत्स्थैर्याभावाच्च । वस्तुतस्तु गणेशचिन्तनं सर्वसिद्धिप्रदम् । तत्त्वमस्यात्मकत्वात्सुलभार्थतदथर्वशीर्षतात्पर्यात् । ननु—नानाकामप्रदं गणेशचिन्तनं, सिद्धिप्रदत्वात्—इति चेन्न । ब्रह्मभावसिद्धिप्रदत्वात् । "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" इति "सिद्धानां कपिलो मुनिः" इति । भविष्ये व्यासेन शुकस्योपदेशः कृतः "प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम्" इत्यादिनानास्मृतिभ्यः ।

ननु—शिवचिन्तनं सर्वसिद्धिप्रदम् । "ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः" इति श्रुतेः—इति चेन्न । ईशानस्य विशेष्यत्वात् ब्रह्माधिपत्यादिपदानां तदङ्गविशेषणत्वात् । ननु—सर्वश्रेष्ठेशानब्रह्माधिपत्यादिपदानां विशेषणत्वमेव—इति चेन्न । ब्रह्मणः परश्रेष्ठाभावात् सर्वश्रुतिस्मृतिविरोधापत्तेश्च । "ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा" इत्यस्यायमर्थः । तामसस्योंकारात्मकस्य विश्वेश्वरादिद्वादशाशिवावताराणामेकादशरुद्राणां कालभैरवादिशिवावताराणां च स्तवनं ब्रह्मात्मकतया कृतम्, अंशांशिनोरैक्यप्रतिपादनत्वात् । तेषां शिवावतारब्रह्मणामधिपतिरीशानः, तत्तद्रूपधारकत्वात् । अन्यच्च । सर्वावतारसत्तायाः पतिरीशानो ब्रह्मणोऽधिपतिः । सत्तासदैकजातिमत्त्वादेकवचनम् । अन्यच्च । ब्रह्मा नानाववतारसत्तास्रष्टेशानः, विशेष्यात्मकत्वात् ।

ननु—गणेशोऽपि तादृश एव, विशेष्यात्मकत्वात्—इति चेन्न । ब्रह्मणस्पतिविशेष्यत्वाद्गणपत्यादिपदविशेषणत्वाद्ब्रह्मैक्यभावप्रदब्रह्मणस्पत्याख्यायां मुख्यत्वाच्च । ननु—ब्रह्मणस्पतेरपि ब्रह्मोपासना मुख्या, पतिभावनाशकत्वात् महावाक्यस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वाच्च । "प्रज्ञानं ह्मब्र । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।

+ अत्र सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु 'ब्रह्मभूतसिद्धि'० इति प्रामादिकमिव प्रतिभाति । 'ब्रह्मभूयसिद्धि' रथवा 'ब्रह्मभावसिद्धि०' इत्येव सुवचम् ।

१ ख. 'न भेदात्मकत्वात्स' । २ ख. °क्यभावात् । ३ ख. 'त्वात् वाक्यव्यक्तादिसृष्टिप्रत्ये' । ४ क. ख. 'विशेष्येशानत्वात् ब्र°' । ५ ख. °शेषात्म° ।

सर्वं खल्विदं ब्रह्म । अहं ब्रह्मास्मि । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म ” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च—इति चेन्न । स्वस्वोपाधियुक्तब्रह्मणां सर्वकारणब्रह्मणश्चोपदेशार्थं पतिपदं, तदाराधनोपाधिकारणभावनाशकत्वात् । पतिपदं न वास्तवम् । उपाधिहीनब्रह्मणां कारणहीनब्रह्मणश्च पतित्वाभावः, तदैक्यत्वात् । “ पतित्वं कथनात्मकम् ” इति स्मृतेः ।

ननु—बाह्याज्ञाननाशको गणेशः, अवयवयुक्तत्वात्—इति चेन्न । आन्तराज्ञाननाशकोऽपि, बुद्धिपतित्वात् । “ अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ” इति “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायाम् ” [तै० उ० २ अ० १] इत्यादिश्रुतिभ्यः, “ यो बुद्धेः परतस्तु सः ” इति “ आत्मा बुद्धेः परो मतः ” इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । ननु—शिवविष्णुसूर्यशक्तिचिन्तनं ब्रह्मभावप्रदं, तत्तदथर्वशीर्षे तत्तद्ब्रह्मप्रतिपादकत्वात्—इति चेन्न । अव्याकृतप्रणवानन्दाद्युपासनवदारण्यकोक्तब्रह्मप्रतिपादकत्वात्, गणेशाथर्वशीर्षे तत्त्वमस्यात्मकमहावाक्यप्रतिपाद्यब्रह्मैक्यात्, महावाक्यात्परं वेदान्ते ब्रह्मप्रतिपादनाभावाच्च ।

न चैवं—गजवदनाद्यवयवयुक्तगणेशस्य भिन्नतावच्छेदकावच्छेद्यतया ब्रह्मणि महावाक्यप्रतिपाद्य ऐक्याभावादतिव्याप्तिः । सदा कार्यकारणैक्यब्रह्मणः सावयवगणेशेऽवच्छेदकावच्छेद्यहीनत्वादव्याप्तिश्च—इति वाच्यम् । त्वं तदसिपदस्वस्वोपाधिवि*हारसामर्थ्यप्रदसंपूर्णतत्त्वमस्यात्मकदेहभृद्गणेशोपासनप्रयोजनत्वात्, अनन्तकल्पविहारशाश्वतसंतोषस्वस्वोपाधिनाशकगणेशोपासनप्रयोजनत्वात्, उपास्योपासकोपासनाया महदज्ञाननाशकत्वात्, ब्रह्मण्युपास्यत्वाभावात्[1], सामान्यानुमानतया गणेशब्रह्मणोरैक्यप्रतिपादकत्वाच्च ।

न चैवं—ब्रह्मोपासनं[2] वेदान्तविरुद्धम्, ब्रह्मभूतस्य उपास्योपासकत्वाभावात्[3] । “ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ” इति श्रुतेः—इति वाच्यम् । गणेशोपासनया अज्ञाननाशं कृत्वा ततो योगिनः लोकसंग्रहार्थं गाणेशत्वात्, देहरक्षणार्थं भोजनाच्छादनवत् कायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकगाणेशधर्मत्राच्चेति दिक् । अथ प्रकृतमनुसरामः ।

ॐ नमस्ते गणपतये ।

अथर्वणः स्वानुभवज्ञानं जगदुद्धारार्थमवदत् । सुलभकर्मोपासनज्ञानयोग-

---

* अत्र ' स्वस्वोपाधिविहार ' इत्यनेन शिवविष्ण्वाद्याकाररूपोपाधिभिः लीलाकैवल्यमित्यर्थोऽवगन्तव्यः ।

---

१ ग. घ. °पास्याद्यभा° । २ ग. घ. °ब्रह्मेति उपासनं । ३ ग. घ. °सकामा° ।

प्राप्तिकारकत्वात् । ॐ इति मङ्गलाचरणार्थम्* । ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणस्य शिष्टसंप्रदायप्रवर्तकत्वात् । वेदाद्य ॐकारः सर्वमङ्गलमयो, वेदोक्तनानाकर्मोपासनज्ञानयोगफलप्राप्तिकारकत्वाच्च । "यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तः" इति श्रुतेः । स्वर इत्योंकाराख्या छान्दोग्ये× । "तस्याऽऽदिस्मरणावश्यत्वात्" इति । न चैवं–सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासप्रोक्तं सर्वारम्भेष्वादौ गणेशपूजनं निरर्थकम् अत्रोंकारस्मरणात्—इति वाच्यम् । सगुणगणेशस्योंकारमयत्वात् तदेव कथ्यते मौद्गले ।

गणेशस्यादिपूजनं चतुर्विधम्, चतुर्मूर्तिधारकत्वात् । तत्र ब्रह्मणश्चतुर्भ्यो मुखेभ्यः पुराणं निःसृतं अष्टलक्षपरिमितम् । ततो द्वापरान्ते व्यासेनाष्टादशपुराणान्युपपुराणानि च कृतानि कलिमन्दमतिजनबोधप्रवेशार्थम् । तत्र अष्टादशपुराणेष्वाद्यं ब्राह्मं निर्गुणगणेशमाहात्म्ययुक्तं, बुद्धिपरात्मप्रतिपादकत्वात् । अन्त्यं ब्रह्माण्डाख्यं सगुणगणेशमाहात्म्ययुक्तं, प्रणवप्रतिपादकत्वात् । तद्वदुपपुराणेष्वाद्यं गाणेशं सगुणनिर्गुणैक्यभावयुक्तं, गजवदनाद्यवयवमूर्तिधरमाहात्म्ययुक्तत्वात् । अन्त्यं मौद्गलं योगमयं गणेशमाहात्म्ययुक्तं, सर्वपुराणोपनिषद्ब्रह्मैक्यभावप्रदत्वात् । पुराणोपपुराणेषु मध्यस्थषोडश पुराणानि शिवविष्ण्वादिगणेशांशमाहात्म्ययुक्तानि । मध्ये नानांशविहारप्रतिपादकत्वात् । तत्र सर्ववेदाद्युक्तं[१]सदारम्भे गणेशस्मरणं चतुर्विधम्, आद्यन्तपु-

* अत्र सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु ओंकारस्य मङ्गलाचरणार्थत्वमुक्तं तन्न युक्तमिति प्रतिभाति । यद्यपि "मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते" इत्यादि वचनैः निष्प्रत्यूहपरिसमाप्तये ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणस्य शिष्टसंप्रदायप्रवर्तकत्वं स्पष्टं तथाऽपि मङ्गलाचरणस्य विघ्नविघातनिवारणार्थमेवानुष्ठेयत्वात् अपौरुषेयेषु स्वत एव मङ्गलरूपेषु वेदेषु विघ्नविघातशङ्काया असंभवात् अत्र ओंकारस्य मङ्गलाचरणार्थत्वं न युक्तम् । पौरुषेयेष्वेव प्रत्यूहशङ्का, न पुनरपौरुषेयेषु । अतस्तत्रैव मङ्गलाचरणस्य शिष्टसंप्रदायः । न हि केषुचिद्वैदिकग्रन्थेषु मङ्गलाचरणमनुष्ठितं दृष्टम् । किंच । सर्वकर्मसु आदौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं स्मरणीयस्य गणेशस्याप्यथर्वशीर्षारम्भे प्रत्यूहनिवारणार्थं मङ्गलाचरणस्याऽऽवश्यकत्वे तस्यापि निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थमन्यत् तस्याप्यन्यदित्यनवस्था केन वार्येत । तस्मात्सुष्ठूक्तमत्र ओंकारस्य मङ्गलार्थत्वंनेति । अथ तस्य कोऽर्थ इति चेत् शृणु ।

"ओमित्येतद्ब्रह्म" इति श्रुतेः "ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति स्मृतेश्च भगवता भाष्यकृता "ओमित्येतदक्षरं परमात्मनोऽभिधानं नेदिष्ठम् । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति प्रियनामग्रहण इव लोकः" इत्युक्तत्वात् "तस्य वाचकः प्रणवः" इति श्रुतेश्च ओंकारस्य ब्रह्मणः वाचकत्वं सिद्धमत ओंकारशब्दवाच्यं ब्रह्मैव गणेश इति वक्तुं प्रथममोंकारस्योपदेश इत्येव व्याख्यानं युक्तम् । नचैवं सति ओंकारस्य आरम्भार्थकत्वं कुतो न स्वीक्रियत ? इति वाच्यम् । "अनन्ता वै वेदाः" इत्यादिश्रुतिविरोधात् । अनाद्यनन्तस्य वेदस्यारम्भादिकल्पनाया असंभवादित्यलं पल्लवितेन ।

× छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य तृतीयखण्डे "स्वरइतीममाचक्षते" इत्यादौ द्रष्टव्यमेतत् ।

१ क. ड. °क्तसृष्ट्यारम्भे ।

राणोपपुराणेषु गणेशमाहात्म्यप्रकाशकत्वात् । तत्र केचिदादौ बुद्धिस्थगणेशस्मरणं कृत्वा सत्कर्माणि कुर्वन्ति । तद्वत्प्रणवस्मरणं केचित्, केचिन्मूर्तिधरस्मरणं, केचिद्योगमयस्मरणं च, तत्तत्सिद्धिप्रदत्वात् । तत्र कथ्यते—

"अष्टादशपुराणेषु दशभिर्गीयते शिवः ।
चतुर्भिर्गीयते विष्णुर्द्वाभ्यां शक्तिश्च विघ्नपः" ॥

इति स्मृतेः । ननु—उपपुराणेषु महावाक्यप्रतिपाद्यगणेशवर्णनमयुक्तम् । उपवेदवत्कनिष्ठसंज्ञामयत्वात्—इति चेन्न । तत्रोपपदस्य श्रेष्ठत्वप्रतिपादकत्वात् । इन्द्रोपेन्द्रानिदर्शनत्वात्*, उपदेशप्रकरणादौ कनिष्ठान्तश्रेष्ठत्वप्रतिपादकत्वात्, पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसावदरण्यवद्ग्रहणत्वाच्च । तथाच गणेशगीतायाम्—

"अष्टादशपुराणोक्तममृतं प्राशितं मया ।
ततोऽतिरसवत्पातुमिच्छाम्यमृतमुत्तमम्" ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः ।

देवादिगणानां महत्तत्त्वादितत्त्वगणानां निर्गुणसगुणब्रह्मगणानां च पतिर्गणपतिः । सर्वादिपूज्यसर्वपूज्यत्वात् । गण् समूहे इति धात्वर्थात् । नचैवं—अशुभकर्मारम्भे गणेशपूजनं न दृष्टम् । प्राणप्रयाणसमयपितृयज्ञादावप्रसिद्धत्वात्—इति वाच्यम् । गयास्थगणेशपादस्य पितृमुक्तिप्रदत्वात्, वेदोक्तसत्कर्मारम्भे पितृयज्ञसिद्धिप्रदत्वात्, वेदोक्तपितृयज्ञारम्भे गणेशपूजननिषेधाभावात्, तद्वत्प्राणप्रयाणसमये कथितत्वाच्च । "ज्येष्ठराजम्" इति श्रुतेः पितृणामपि ज्येष्ठत्वात् । तथा च गाणेशे त्रिपुरवधकाले शिववाक्यं—

"शैवैस्त्वदीयैरुत वैष्णवैश्च शाक्तैश्च सौरैरपि सर्वकार्ये ।
शुभाशुभे लौकिकवैदिके च त्वमर्चनीयः प्रथमं प्रयत्नात्" ॥

इति । गणेशगीतायामपि—

"यः स्मृत्वा त्यजति प्राणमन्ते मां श्रद्धयाऽन्वितः ।
स यात्यपुनरावृत्तिं प्रसादान्मम भूभुज" ॥

"ॐ गणेशो वै ब्रह्म । तद्विद्याद्यदिदं किंच ।
सर्वं भूतं भव्यं जायमानं च । तत्सर्वमित्याचक्षते ।
अस्माज्जातः परं किंचित् । यो वेद स वेद ब्रह्म ।
ब्रह्मैवाऽऽप्नोति तत्सर्वमित्याचक्षते" ।

* 'उप' पदसहित इन्द्रः उपेन्द्रो विष्णुः । स यथा उपोपसर्गसहितेन्द्रशब्दवाच्योऽपि इन्द्रादुत्तमः, तथा उपपुराणं पुराणादुत्तममिति वाक्यार्थः । वस्तुतस्तु उपेन्द्रः इत्यत्र उपोपसर्गस्य सामीप्यार्थत्वात् अन्यत्र कुत्रापि तस्योत्तमार्थाभिधायित्वप्रदर्शनाभावादिदं व्याख्यानमसंगतमेवेति प्रतिभाति ।

ब्रह्मविष्ण्वादिगणानामीशभूतमित्याह "तद्गणेश" इति तत्परमित्याह "यमेतेनाप्नुवन्ति" इति गणेशतापिनीश्रुतेः । तथाचोक्तं मौद्गले—

"गणशब्दः समूहस्य वाचकः परिकीर्तितः ।
समूहा योगरूपाश्च बाह्यान्तरैक्यभावतः ॥
अन्नानां सकलानां वै समूहेऽन्नमयं परम् ।
कथितं ब्रह्म वेदे तदेवं नानागणाः स्मृताः ॥
तेषां स्वामी गणेशानस्तं ज्ञात्वा योगिनः पुरा ।
शान्तिं प्राप्ता विशेषेण योगशान्तिमयं परम्" ॥

इति । अन्यच्च—

"कथितं सामवेदे यच्छृणु वेदरहस्यकम् ।
येन त्वं शान्तिसंयुक्तो भविष्यसि न संशयः ॥
मनोवाणीमयं सर्वं दृश्यादृश्यस्वरूपकम् ।
गकारात्मकमेवं तत्तत्र ब्रह्म गकारकः ॥
मनोवाणीविहीनं च संयोगायोगसंस्थितम् ।
णकारात्मकरूपं तण्णकारस्तत्र संस्थितः ॥
त्रिविधानि गकाराच्च प्रसूतानि महामते ।
ब्रह्माणि तानि कथ्यन्ते तत्त्वरूपाणि योगिभिः ॥
णकाराच्च प्रसूतानि ब्रह्माणि तानि योगिभिः ।
निरोधात्मकरूपाणि कथितानि समन्ततः ॥
गकारश्च णकारश्च नाम्नि गणपतेः स्थितौ ।
तदा जानीहि भो योगिन् ब्रह्माकारौ श्रुतेर्मुखात् ॥
तयोः स्वामी गणेशश्च योगरूपेण संस्थितः ।
तं भज व विधानेन शान्तिमार्गेण पुत्रक" ॥

ते तुभ्यं नमः । तत्त्वमस्यात्मकब्रह्मनमस्कारसमत्वात् ब्रह्मनमस्कारासंभवाच्चेति नाममन्त्रोऽयमादौ वर्णितः । सर्वजनोद्धारसुलभत्वात् ॥

ननु—गणेशनमनेन जनस्य कृतकृत्यता कथं ? सावयवत्वात् । तदर्थं महावाक्यप्रतिपाद्यतामाह—

त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि ।

त्वमिति । त्वमेवेति नान्यः निश्चयार्थं एवकारः । प्रत्यक्षमिति । ब्रह्म दृष्टिगोचरम् । नरगजभेदाभिन्नाकृतिमयत्वात् । तेन च महान् हर्षः, साक्षाद्ब्रह्मदर्श-

१ क. ख. ग. घ. ङ. 'पार्श्ववादेव°' । २ क. ख. ग. ङ. '°भेदाकृ°' । ३ क. ख. ग. घ. ङ. '°न म°' ।

नाभावत् । तत्त्वमसीति । जगत्कारणं तत्पदसंज्ञम् । निर्विकल्पकत्वात् । "सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" [छा० उ० ६ । ६] इति श्रुतेः । "भूमानं भगवो विजिज्ञास इति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" [छा० उ० ७ । २४] इति । "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चो-त्तरेणेति । स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" [बृ० उ० ६।५।१३] इति श्रुतिभ्यः । "सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं ब्रह्म" । सत्यमविनाशि-नामदेशकालवस्तुनिमित्तेषु विनश्यत्सु यन्न विनश्यति तदविनाशि सत्यमित्युच्यते । ज्ञानमित्युत्पत्तिविनाशरहितं चैतन्यं ज्ञानमित्यभिधी-यते । अनन्तं नाम मृद्विकारेषु मृदिव, सुवर्णविकारेषु सुवर्णमिव, तन्तुकार्येषु तन्तुरिवाव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चेषु सर्वव्यापकं चैतन्यं अनन्तमित्युच्यते । आ-नन्दो नाम सुखचैतन्यस्वरूपापरिमितानन्दसमुद्रे अविशिष्टसुखरूपश्च आनन्द इत्युच्यते । एतद्वस्तुचतुष्टयं यस्य स्वरूपलक्षणं देशकालवस्तुनिमित्तेष्वव्य-भिचारि स तत्पदार्थः ।

"परमात्मा परं ब्रह्मेत्युच्यते" इति सारोपनिषच्छ्रुतेः जगन्मयं त्वंपदसंज्ञं, नानाभेदप्रकाशकत्वात्* । "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत । ओमित्युद्गायति । तस्योपव्याख्यानम् । एषां भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपो रसः । अपामो-षधयो रसः । ओषधीनां पुरुषो रसः । पुरुषस्य वाक् रसः । वाच ऋक् रसः । ऋचः साम रसः । तस्योद्गीथो रसः । स स एष रसानाꣳरसतमः । परमः परा-र्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः ३ । कतमा कतमा ऋक् ! कतमत् कतमत्साम ? कतमः कतम उद्गीथ ? इति विमृष्टं भवति ४ । वागेव ऋक् । प्राणः साम । ओमित्येत-दक्षरमुद्गीथः । तद्वा एतन्मिथुनं ओमिति । यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च । तदेतन्मिथुनमोमित्येतदस्मिन्नक्षरे सꣳसृज्यते । यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम्" ६ । [छा० उ० ३ । १]

यथा लोके मिथुनौ यदा समागच्छतस्तदापयतः कामं तथा तदुपासकस्त-द्धर्मो भवति । आपयिता ह वै कामानां तं यथायथोपासते तदेव भवतीति । "त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म" [बृ० उ० ३ । ६ । १] । "तदेतदमृतꣳसत्येन छन्नं । प्राणो वा अमृतं । नामरूपे सत्यं । ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः" [बृ० उ० ३ । ६।३]

* अत्र 'जगन्मयं त्वंपदसंज्ञं, नानाभेदप्रकाशकत्वात्' इत्युक्त्वा "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथम्" इत्याद्याः श्रुतय उदाहृताः । परं न जानीमः प्रकृते तासां कोपयोग ? इति ।

"यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत् । स यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि * सर्व एव आत्मानो व्युच्चरन्ति । तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं । तेषामेष सत्यम्" [बृ० उ० ४।१।२०] । "अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यद्विजानाति तदल्पमिति" ।

मनआदिश्च प्राणादिश्च सत्त्वादिश्च इच्छादिश्च पुण्यादिश्चैते पञ्च वर्गा इत्येषां पञ्चानां वर्गाणां धर्मीभूतात्मज्ञानादृते न विनश्यत्यात्मसंनिधौ नित्यत्वेन प्रतीयमान आत्मोपाधिर्यस्तल्लिङ्गशरीरं हृद्ग्रन्थिरित्युच्यते । तत्र यत्प्रकाशते चैतन्यं स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते । ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामाविर्भावतिरोभावज्ञाता स्वयमेवमाविर्भावतिरोभावहीनः स्वयंज्योतिः स साक्षीत्युच्यते । ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्वप्राणिबुद्धिष्वविशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते कूटस्थाद्युपहितभेदानां स्वरूपलाभहेतुर्भूत्वा मणिगणे सूत्रमिव सर्वक्षेत्रेष्वनुस्यूतत्वेन यदा प्रकाशत आत्मा तदाऽन्तर्यामीत्युच्यते । सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः सुवर्णघनवद्विज्ञानघनश्चिन्मात्रस्वभाव आत्मा यदाऽवभासते तदा त्वंपदार्थः प्रत्यगात्मेत्युच्यत इति श्रुतिभ्यः । त्वंपदतत्पदयोरभेदेऽसिपदं, सोपाधिनिरुपाधिहीनसदात्मत्वात् । "भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु यद्वै मनसा ध्यायति स तद्वाचा वदति । स य एषोऽणिमा एतदात्म्यमिद ँ सर्वं तत्सत्य ँ स आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छा० उ० ६ । ८] । इति क्रमेण नवधोपदेशस्तत्त्वमस्यात्मकमहावाक्यस्य ग्रन्थबाहुल्यभयान्न लिख्यत इति ।

त्वंपदार्थादौपाधिकात्तत्पदार्थादौपाधिकाद्विलक्षण आकाशवत्सूक्ष्म एव केवलसत्तामात्रोऽसिपदार्थः । "स्वयंज्योतिरात्मेत्युच्यते । त्वंपदार्थतत्पदार्थसाम्यं आत्मेत्युच्यते" इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

अधुना तत्त्वमस्यात्मकगणेशस्वरूपं वर्ण्यते । त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसीति मूलवाक्यप्रतिपादनार्थत्वात् । त्वंपदार्थो नरात्मकस्तत्पदार्थो गजात्मकश्च तयोरभेदेऽसिपदार्थो गणेशाकृतिमयः । प्रत्यक्षं तत्त्वमसीति प्रत्यक्षवाक्यप्रामाण्यात् । तद्यथा । नरः प्रणवात्मकः । सोपाधिब्रह्मात्मकत्वात् । स एव त्वंपदार्थः । प्रणवपरसोपाध्यभावात् । "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं सर्वं भूतं भव्यं भविष्यदिति सर्वमोंकार एव" इति[1] श्रुतेः । "सोपाधिकः स्यात्सर्वत्र" इति स्मृतेः ।

---

* 'सर्व एव आत्मानः' इत्येतत्कलिकातामुद्रितबृहदारण्यकपुस्तके नास्ति ।

---

१ ग. 'ति गणेशतापिन्यां श्रु' ।

"आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः"

इति श्रुतेः । अबुपलक्षितानि पञ्च भूतानि ग्राह्याणि । वेदभाष्ये शंकराचार्यवचनात् । "नराज्जातानि तत्त्वानि" इति स्मृतेः । प्रणवात्तत्त्वोत्पत्तिः । सर्वशास्त्रसंमतत्वात् । नारायणोपनिषदि नारायणनामार्थप्रतिपादने नराज्जाता नाराः ता एवायनं यस्येति नारायणः । प्रणवमयत्वात् । प्रणवोपासकसंन्यासिनां नारायणसंज्ञात्मकत्वात् ।

"दण्डग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत्" ।

इति स्मृतेः । गाणेशे–

"यस्मादोंकारसंभूतिर्यतो वेदा यतो जगत्" ।

इति स्मृतेः । त्वंपदार्थो नरात्मकः । तदैक्यसत्तामयत्वात् । अथ गजशब्दार्थः कथ्यते । तत्पदैक्यसत्ताप्रतिपादनार्थत्वात्[1] । समाधिना योगिनो यत्र गच्छन्तीति गः । यस्माद्बिम्बप्रतिबिम्बवत्तया प्रणवात्मकं जगज्जायत इति जः । गश्चासौ जश्च गजः । विश्वकारणत्वात् । "जन्माद्यस्य यतः" [अ० १ पा० १ सू० २] इति व्याससूत्रात् ।

"यस्मादोंकारसंभूतिर्यतो वेदा यतो जगत्" ।

इति गाणेशात् । न चैवं—विपरीतो गजपदार्थ आदौ लयः पश्चात्सृष्टिः गकारजकारमयत्वात्—इति वाच्यम् । आदावेव समाधिना योगिनो यत्र गच्छन्तीति फलं दर्शयित्वा स्वानुकूलं शिष्यं कृत्वा पश्चात्तत्स्वरूपदर्शनार्थं तस्मात्सृष्टिरुक्ता शिष्यबोधार्थम् । न चैवं—अन्नं ब्रह्म गजशब्दाख्यं, "अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" [तै० उ० अ० ३ अ० २ कं० ३६] इतिश्रुतिप्रतिपादितब्रह्मणामपि सर्वभूतोत्पत्तिलयकारकत्वात्–इति वाच्यम् । प्राणब्रह्मणि अन्नस्योत्पत्तिलयदर्शनात् । तद्वन्नानारण्यकप्रतिपादितब्रह्मणामप्युत्पत्तिलयकथनान्महावाक्यप्रतिपाद्यब्रह्मजगत्कारणनिर्गुणैकसंभवत्वात्, तस्मात्परकारणाभावाच्च । तदेवं गणेशतापिन्याम्–"अप्राप्यं चाप्राप्यं च, अज्ञेयं चाज्ञेयं च, विकल्पासहिष्णु तत्सशक्तिकं गजवक्त्रं गजाकारं जगदेवावरुन्धे" इति श्रुतेः । अस्यायमर्थः । अप्राप्यं चाप्राप्यं मनोगतिशून्यं यद्यत्प्राप्यते तत्तन्मनोगतियुक्तत्वात् । अत्र वीप्सा हि आग्रहप्रदर्शिनी । कदाऽपि प्राप्यत्वाभावात् । अज्ञेयं चाज्ञेयं वाण्या च वक्तुमशक्यं वाण्याऽकथितम्, मनोऽध्येयत्वात् । पूर्ववद्वीप्सा ज्ञातव्येति । विकल्पा-

---

१ क. ख. ग. घ. ङ. °र्थत्वात् ।

सहिष्णु विकल्पशून्यम्, निर्गुणत्वात् । तत्सशक्तिकं, निरुपाधिमायायुक्तत्वात् । "त्वंपदार्थादौपाधिकात्तत्पदार्थादौपाधिकात्" इति श्रुतेस्तत्पदार्थसशक्तिकात्मकत्वसंभवात् । गजवक्त्रं तत्पदार्थमयगणेशवक्त्रमात्रत्वाद्गज इव वक्त्रमिति व्युत्पत्तिसंभवाच्च । गजाकारं जगत् ओंकारात्मकं जगत्सोपाधि ब्रह्म जगन्मयत्वात् । तदेव गणेशतापिन्याम्—"ततश्चोमिति ध्वनिरभूत्तत्स वै गजाकार अनिर्वचनीया सैव माया जगद्बीजमित्याह । सैव प्रकृतिरिति गणेश इति प्रधानमिति च मायाशबलमिति च" इति श्रुतेः । गजाकारोंकारप्रतिपादनात्तदेव जगन्मयत्वाद्बिम्बप्रतिबिम्बवद्गजशब्दाख्यब्रह्मणो गजाकारोंकारोत्पत्तिदर्शनाद्गजस्याऽऽकार इवाऽऽकारो यस्येति व्युत्पत्तिसंभवात्साक्षाद्गजमयाभावात् गजाकारश्रुतिप्रतिपादनाच्च । एवावरुन्धे गजाकारं जगद्यदुत्पन्नमादौ यदाधारं मध्येऽन्ते यन्मयमित्यर्थः, अवरोधनार्थसंभवात् । इति गजशब्दाख्यतत्पदार्थैक्यप्रतिपादनं, श्रुतिप्रमाणत्वात् । नरगजयोरभेदेऽसिपदात्मको गणेशदेहः । संपूर्णस्तत्त्वमस्यात्मकः, प्रत्यक्षमधुनाऽपि सावयवत्वात् । सोपाधिर्नरस्त्वंपदार्थात्मको गणेशदेहः, पादादिकण्ठपर्यन्तं नराकृतिमयगणेशदेहत्वात् । सोपाधिनिकृष्टत्वादधमाङ्गमित्यर्थः । निरुपाधिर्गजस्तत्पदार्थात्मको गणेशदेहः, कण्ठादिमस्तकपर्यन्तगजाकृतिमयगणेशदेहत्वात् । निरुपाधिसर्वोत्कृष्टत्वादुत्तमाङ्गमित्यर्थः । तयोर्योगेऽसिपदार्थमयो गणेशदेहः, संपूर्णपादादिमस्तकपर्यन्तप्रतिपादनत्वात् । ब्रह्मगणेशयोरभेदः कृतः तत्रातिव्याप्त्यव्याप्तिदोषासंभवः, सामान्यानुमानसंभवात् । तद्वत्सर्वदोषनिराकारणसामर्थ्यादत्र ग्रन्थे सर्वत्रैव दोषासंभवात् । अत्र सिद्धिबुद्धियुक्तोऽपि प्रतिपादितः । पञ्चचित्तवृत्तिमयी बुद्धिस्तद्धर्षविषादादिमोहमदा सिद्धिः, "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" [पा० १ सू० २] इति पातञ्जलसूत्रात् ।

एवं संपूर्णतत्त्वमस्यात्मकं गणेशं प्रतिपाद्य अधुना त्वंपदतत्पदासिपदभिन्नभावशोधनार्थं ग्रन्थारम्भः क्रियते । तत्र त्वंपदशोधनार्थमाह—

त्वमेव केवलं कर्ताऽसि ।

त्वमिति । त्वमेव तत्त्वमसिमयः सन् त्वंपदार्थव्यवहारसत्ताप्रधारकः, प्रणवांशमयत्वात् । केवलं कर्ताऽसि । केवलं यथातथाऽव्यक्तादिस्थूलदेहपर्यन्तं जगन्निर्माणकारकः, ओंकारात्तत्त्वोत्पत्तिदर्शनात् । तथाऽपि तद्भावशून्यो बिम्बप्रतिबिम्बवदोंकारमयः, केवलपदग्रहणात् । तद्वत्—

---

१ कं० ग० घ० ङ० 'हणत्वात् ।

त्वमेव केवलं धर्ताऽसि ।

जगत्पालकोऽसि, नामरूपकर्मभेदतया स्वस्वकर्मानुसाराकृतिभोगप्रदत्वात् । तद्वत्—

त्वमेव केवलं हर्ताऽसि ।

प्राकृतलयप्रवर्तकत्वात् ।

एवं त्वंपदार्थं केवलमिति पदेन तदुपाधिहीनतया शोधयित्वा तत्पदार्थशोधनार्थमाह—

त्वमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्मासि ।

सन् तत्पदार्थव्यवहारसत्ताप्रधारकः, सर्वोपाधिवर्जितांशमयत्वात् । सर्वं खल्विदं ब्रह्मासीति । सर्वमिदमोंकारमयं जगत् खलु नानोपाधिसंशयहीनम् । त्वमिति त्वमेव तत्त्वमसिमयः, सदैव ब्रह्मैक्यभावप्रतिपादनत्वात् । ब्रह्मासि तत्पदार्थमयत्वात् । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म । तज्जलानिति शान्त उपासीत" इति श्रुतेः । अत्र शान्त उपासीतेति सर्वोपाधिभावमनादृत्य ब्रह्मैक्यभावप्रतिपादनत्वात् । तत्पदार्थप्रतिपादकमिदं महावाक्यं, तज्जलानिति सर्वकारणप्रतिपादकत्वात् ।

एवं तत्पदार्थं ब्रह्मासीति वचनसामर्थ्याच्छोधयित्वाऽसिपदशोधनार्थमाह—

त्वं साक्षादात्माऽसि नित्यम् ॥ १ ॥

त्वमिति । साक्षादात्माऽसि नित्यमिति कार्यकारणैक्यभावत्वादात्मनः सातत्यगमनं नित्यम्, सर्वाभेदमयत्वात् । त्वंपदार्थात्मा, तदभिन्नत्वात् । तत्पदार्थात्मा, तदभिन्नत्वात् । एवं यद्यन्मनोवाणीमयं तद्धीनं च तत्र तत्तदभिन्नतया तदात्मा तदाऽपि तत्तदुपाधिभावहीनत्वान्नित्यमिति पदं न कार्यं न कारणम्, आत्मनि सर्वाख्याभावात् ॥ इति अधिदैवतप्रतिपादकः प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं त्वंपदार्थं तत्पदार्थमसिपदार्थं च शोधयित्वा तत्तत्पदार्थमयं गणेशं प्रतिपाद्य एतत्प्रमाणार्थं स्वप्रतिज्ञां प्रदर्शयन्नाह—

ऋतं वच्मि । सत्यं वच्मि ॥ २ ॥

ऋतमिति । ऋतमनृतात्मकासुरभावाभिमानशून्यं, यथार्थगणेशभक्त्यभिमानहीनभाषणत्वात् यथावेदानुभवप्रतिपादनत्वाच्च । वच्मीति कथयामीति । सत्यमिति । सदा देशकालवस्तुनिमित्तेषु विनश्यत्सु यदविनाशि तत्सत्यं

सर्वबाधहीनत्वात् । शिवविष्ण्वादिनानाब्रह्मप्रतिपादनात्मकदेहेषु गणेशदेहः संपूर्णब्रह्मैक्यभावमयः, महावाक्यमयनरगजाभेदाकृतिधारकत्वात् । इदं सत्यमविनाशीति वच्मि कथयामि ॥ इति स्वप्रतिज्ञात्मको द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

एवं स्वप्रतिज्ञां सत्यभाषणात्मिकां प्रदर्श्य ऋतसत्यभाषिणं गणेशो रक्षति सदा, यथार्थस्वभक्तिलुब्धत्वात् तदधीनो भवति । तदेव प्रकटयन्नाह—

अव त्वं माम् । अव वक्तारम् । अव श्रोतारम् ।
अव दातारम् । अव धातारम् । अवानूचानमव शिष्यम् ।
अव पश्चात्तात्[१] । अव पुरस्तात् । अवोत्तरात्तात् ।
अव दक्षिणात्तात् । अव चोर्ध्वात्तात् । अवाधरात्तात् ।
सर्वतो मां पाहि पाहि समन्तात् ॥ ३ ॥

अवेति । त्वं साक्षात्प्रत्यक्षं तत्त्वमस्यात्मकः, अतो मामव । ऋतसत्यभाषिणं धर्मार्थकाममोक्षब्रह्मभावार्थिनं[२] मां नानाविघ्नसमुदायाद्रक्षेति स्वप्रतिज्ञापालको भव, भक्ताधीनत्वात् । अवेति । अत्र अव त्वं माम् अव वक्तारम् इत्यादिपदेष्वसंधिरार्षः । एवं सर्वत्र ज्ञातव्यम् । वेदेच्छायाः प्रमाणत्वात् । वक्तारं मां त्वद्रूपप्रतिपादकं तदनुष्ठानफलवक्तारं च यथार्थप्रदो भव, मदीयकृतफलश्रुतिभोगप्रदत्वात् । श्रोतारं मां मत्कृताथर्वशीर्षादित्वत्स्तुतियथार्थपाठकनानाजनपरीक्षार्थं तच्छ्रवणकर्तारमव, यथार्थश्रोतृप्रियत्वात् । दातारं अथर्वशीर्षादित्वदुपासनदातारं मामव, यथाऽथर्वशीर्षपरंपरासंप्रदायप्रवर्तकप्रियत्वात् । धातारं त्वत्प्रियकर्मोपासनज्ञानयोगसाधनस्रष्टारं मामव, यथार्थसाधनप्रियत्वात् । अनूचानं त्वत्प्रियान्यर्षिप्रोक्तमार्गभक्तं कदाचित् भ्रान्ततया संशययुक्तं तत्संशयनाशकारकं मामव, स्वभक्तभ्रान्तिनाशकप्रियत्वात् । शिष्यम्, मद्बुद्धिस्थेन त्वयोपदिष्टत्वात् । ज्ञानशिक्षाशीलं मामव, स्वशिष्यप्रियत्वात् । पश्चात्तात् त्वद्भक्तिशीलनाशकनानाविघ्नेभ्यो मत्पृष्ठभागदिक्स्थितेभ्यो मामव, स्वभक्ताज्ञातविघ्ननाशकत्वात् । तद्वत्पुरस्ताद्विघ्नेभ्यो मामव इति तद्वदुत्तरदक्षिणोर्ध्वाधरा ज्ञातव्याः । दशदिग्रक्षणप्रार्थनाप्रतिपादकत्वादेकार्थः । सर्वतो विदिगान्तरबाह्यादिनानास्थानस्थितविघ्नेभ्यो मां पाहि पाहि । आदराद्वीप्सा । समन्ताद्ब्रह्माण्डान्तरगतभयात्पाहीति भावः ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

---

१ ख० पुस्तके 'पश्चात्' मूले पाठान्तरं दृश्यते परं नैतत्साधु । २ सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु 'भूतार्थिनं' इति वर्तते तत्प्रामादिकमेवाति प्रतिभाति ।

एवं कृतसत्यशीलरक्षणात्मकप्रार्थनां विधाय हृदिस्थं बुद्धिपरबुद्धिचालकं नानासिद्धिप्रदायकं च गणेशं प्रार्थयन्नाह—

त्वं वाङ्मयस्त्वं चिन्मयस्त्वमानन्दमयस्त्वं ब्रह्ममयस्त्वं सच्चिदानन्दाद्वितीयोऽसि । त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वं ज्ञानमयो विज्ञानमयोऽसि ॥ ४ ॥

त्वमिति । अत्र "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्" [तै० व० २ अ० १] इतिमहावाक्यप्रतिपादकश्रुत्यर्थं प्रतिपादयति । निहितं गुहायामिति, हृद्यवस्थितब्रह्मत्वात् । वाङ्मयः, वाणीकथितनामरूपमयत्वात् । "एषां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपोऽपामोषधयस्तासां पुरुषस्तस्य वाक्" इति श्रुतेः । त्वं चिन्मयः, नामरूपाहंकृतियुक्तो जीवः, तद्भोगकृतत्वात् । "स एव इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथाऽक्षुरः क्षुरेऽवहितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये । तं न पश्यत्यकृत्स्नो हि सः । प्राणमेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्वे एकं भवति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽनेन ह्येतत्सर्वं वेद यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिं श्लोकं विन्दते य एवं वेद" इति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इत्यादिश्रुतिभ्यः त्वमानन्दमयवाङ्मयप्रकृतिमयचिन्मयपुरुषमयस्ताभ्यां सृष्ट आनन्दः सुषुप्त्यवस्थात्मकस्त्वन्मयः, पञ्चकोशबीजत्वात् । "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" [तै० व० ३ अ० ६] इति श्रुतेः । त्वं ब्रह्ममयः, वाङ्मयचिन्मयानन्दमयैक्यात्मकत्वात् सदा सत्यपदात्मकत्वाच्च । एतेषां समुदायार्थैक्यभावप्रतिपादनार्थत्वान्महावाक्यात्मकमाह—त्वं सच्चिदानन्दाद्वितीयोऽसि इति । सत् प्रकृतिभावदोषहीनत्वात्, चित् चैतन्यात्मकत्वात्, आनन्द आसमन्ताद्व्यवस्थानन्दात्मकत्वात्, अद्वितीयः सच्चिदानन्दभेदशून्यत्वादिति । इदं महावाक्यं गौणं षोडशमहावाक्यप्रामाण्यात् । चत्वारि महावाक्यानि मुख्यानि, तत्त्वमस्यादीनि केवलयोगप्रतिपादनवेदान्तसीमाभूतत्वात् । अनन्तं ब्रह्मेति प्रतिपादयन्नाह । त्वमिति । देहलीदीपन्यायवत्सत्यज्ञानोभयाभेदमयमुभयप्रकाशकतन्मध्यप्रतिपादनत्वात् । त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि, चिन्तामणिनामा, चित्तप्रकाशकत्वात् । प्रत्यक्षं हृद्यवस्थितं त्वां पश्यामीति स्वानु-

१ ख० ग० घ० ङ. °दायिनं च । २ घ. ङ. भवन्ति ।

भवप्रदर्शनात् । "चिति स्मृतौ" इति धातुपाठात् । "इदितो नुम्" इति पाणिनिसूत्राच्चिन्तायां स्मृत्यां मणिरिव तत्प्रकाशकः । सर्वहृद्यवस्थितं ब्रह्म त्वमेवेति भावः । एवं सत्यं ब्रह्म गुहायां निहितं प्रतिपादितम् । "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च" इति श्रुतेः। "सच्च त्यच्च तयोर्योगे सत्त्यं ब्रह्म" इति श्रुतेश्च। एवं ज्ञानं ब्रह्मेति प्रतिपादयन्नाह । त्वं ज्ञानमयः । सच्चिदानन्दाद्वितीयात्मकसत्यब्रह्मणोऽभिन्नः सदा निर्विकल्पात्मकत्वात्सदेक[1]मयत्वात्सत्यब्रह्मणि सच्चिदानन्दाद्वितीयेषु स्वस्वरूपज्ञानप्रदत्वात् । 'ज्ञा' अवबोधन इति धातुपाठात्स्वयं सर्वज्ञः, स्वस्य ज्ञात्रभावात् । ज्ञानेन ज्ञायते सर्वं ज्ञानं केन न ज्ञायते ज्ञानात्परज्ञानाभावादिति । विज्ञानमयोऽसि सर्वज्ञभावं त्यक्त्वा स्वमहिम्नि स्थितोऽसि, केवलज्ञानब्रह्ममयत्वात् । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, अविनाशित्वात् । "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः । अनन्तं ब्रह्म । सत्यज्ञानैक्यात्मकमात्मस्वरूपं हृदि तत्त्वमस्यात्मकार्थप्रतिपादकमहावाक्यात्सत्यं, त्वंपदार्थमयत्वात्[2] तज्ज्ञानं तत्पदार्थमयत्वादनन्तमसिपदार्थमयस्त्रिविधपदार्थैक्यात्मकब्रह्मप्रतिपादनार्थत्वात्। निहितं गुहायां गुहा बुद्धिस्तस्यां निहितम्, हृद्यवस्थितबुद्धिपतित्वात् । पञ्चचित्तव्यापारहर्षविषादसमभावयुक्ततत्तव्द्यापारसिद्धिप्रदसिद्धिपतित्वाद्गणेशो हृद्यवस्थितः । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुत्यनुभवैक्यात्मगणेशत्वात् । परमे व्योमन्निति दहरोपासनार्थं तदेव कथ्यते । "अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् । तद्वाव विजिज्ञासितव्यं स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः" इत्यादिश्रुतिभ्यः स्वहृद्याकाशस्थितत्वात् । अत्र त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति प्रतिपादनात् हृद्यवस्थितगणेशो ग्राह्यः । प्रत्यक्षं तत्त्वमसीति प्रथमं प्रतिपाद्य पुनः प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति पुनरुक्तिनिवारणत्वात् । न चएवं [3]सद्ब्रह्मादिवर्णनं पूर्णब्रह्मप्रतिपादकं "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् इति वाच्यम् । प्रत्यक्षं तत्त्वमसीत्यत्र मयट्प्रत्ययाभावात्संपूर्णं ब्रह्मात्र प्रतिपाद्य पुनस्त्वं वाङ्मयादिमयट्प्रत्यययुक्तत्वाद्गौणब्रह्मवर्णनमत्रैव मयड्ढीनयुक्तप्रतिपादनत्वात् ॥ इत्यध्यात्मप्रतिपादकश्चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

---

१ ख० 'त्सदैक्यम०' । २ ख० ग० घ० ङ० 'त् ज्ञानं । ३ ग० ङ० सर्वब्रह्मा० ।

एवं हृद्यवस्थितं गणेशं प्रतिपाद्याव्याकृतब्रह्मात्मकं प्रतिपादयन्नाह—

सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते । सर्वं जगदिदं त्वत्तस्तिष्ठति । सर्वं जगदिदं त्वयि लयमेष्यति । सर्वं जगदिदं त्वयि प्रत्येति । त्वं भूमिरापोऽनलोऽनिलो नभः । त्वं चत्वारि वाक्पदानि ॥ ५ ॥

सर्वमिति । सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायत इति । त्वत्तोऽव्याकृतात्मन इदं जगज्जायते । त्र्यवस्थामयव्याकृतत्वात् । तदेवोंकारात्मकगणेशप्रतिपादनत्वात् । गणेशतापिन्याम् । "ततश्चोमिति ध्वनिरभूत् स वै गजाकारोऽनिर्वचनीया सैव माया जगद्बीजमित्याह । सैव प्रकृतिरिति गणेश इति प्रधानमिति च मायाशबलमिति च" इति श्रुतेः । "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेदं सर्वं ब्रह्म" इति श्रुतेः । गाणेशे पार्वत्या तपः कृतं तस्यै वरदानार्थमागतो गणेशश्चोंकारात्मकः तद्रूपधारकत्वात् । तद्यथा—

"मध्ये नारायणमुखो दक्षिणे च शिवाननः ।
वामे ब्रह्ममुखोऽनन्ते पद्मासनगतो विभुः" इति स्मृतेः ।

ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मानोऽकारोकारमकाराः, कण्ठाधस्तदैक्यभावमयत्वात् । शैवे शिवेन शिरश्छेदः कृतः शक्तिपुत्रस्य, जीवात्मकत्वात् गणेशाविर्भावहीनत्वाच्च । तत्र पुनर्गजमस्तकमानीय सजीवकरणे ब्रह्मविष्णुमहेशैरोंकारावाहनं यदा कृतं तदा गणेशाविर्भावदर्शनात् । देवीभागवतेऽप्येवं वर्णनत्वाद्गणेशस्य ओंकारजगदात्मकत्वात् । शिवपुराणेऽपि गणेशावतारवर्णन[2] आवाहनदर्शनाच्छिवैक्यप्रतिपादनपुराणप्रतिज्ञारक्षणाच्च । न चैवं शिवविष्ण्वादय ओंकारात्मकास्तत्तन्माहात्म्यश्रुतिस्मृतिप्रतिपादनत्वादिति वाच्यम् । तामससात्त्विकादिस्वस्वैकगुणमयदेहप्रचुरत्वात् । सर्वसारनिर्णयग्रन्थे मया प्रतिपादितमत्र न लिख्यते, ग्रन्थबाहुल्यभयात् । तद्वत्सर्वं जगदिदं त्वत्तस्तिष्ठति, स्वस्वकर्मानुकूलपालनभावधारकत्वात् । तद्वत्प्रलये त्वयि लयमेष्यति, कल्पान्तमयत्वात् । तद्वत्सर्वं जगदिदं त्वयि प्रत्येति, प्राकृतलये गुणसाम्यमयत्वात् । "त्वय्येत्य सदेव अग्र आसीत्" इति श्रुतिप्रामाण्यात् । त्वं भूमिरापोऽनलोऽनिलो नभः, स्थूलसूक्ष्मसमपञ्चभूतमयप्रणवत्वात् । "अस्यात्मन आकाशः संभूतः" इति श्रुतेः । प्रणवविशिष्टात्मनः पञ्चभूतोत्पत्तिप्रतिपादनत्वात् । त्वं चत्वारि वाक्पदानि । परापश्यन्तीमध्यमा

---

१ क. ग. घ. ङ. सर्वमिति । २ ख. ग. घ. ङ. °वर्णित आ° ।

वैखर्यश्चतस्रो वाचस्तत्त्वच्छ्वाससंभवधर्माधर्मसमज्ञानबोधमयत्वात् । " स यथाऽऽर्द्रे-न्धनाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्व-सितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनि-षदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यातान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि" इति श्रुतेः प्रणवनिःश्वासमयवेदादित्वात् । " ओंकारप्रभवा वेदाः " इति स्मृतेः ॥ इत्यधिदैवतवर्णनात्मकः पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

एवमव्याकृतमयं गणेशं प्रतिपाद्य सर्वजनमूलाधारस्थितिं प्रतिपादयन्नाह—

त्वं गुणत्रयातीतः । त्वमवस्थात्रयातीतः । त्वं देहत्रयातीतः ।
त्वं कालत्रयातीतः । त्वं मूलाधारस्थितोऽसि नित्यम् ।
त्वं शक्तित्रयात्मकः । त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम् ।
त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वमग्निस्त्वं वायुस्त्वं
सूर्यस्त्वं चन्द्रमास्त्वं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् ॥ ६ ॥

त्वमिति । त्वं गुणत्रयातीतनानाजनदेहमूलाधारः स्थितः संस्त्रिगुणदोष-प्रवृत्तिप्रकाशाज्ञानवर्जितो लिङ्गचक्रस्थराजसनाभिचक्रस्थसात्त्विकहृच्चक्रस्थ-तामसभावहीनत्वात्त्रिगुणमूलाधारमयः, प्रणवमयत्वात् । त्वमवस्थात्रयातीतः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाभावहीनत्वात् । त्वं देहत्रयातीतः, स्थूलसूक्ष्मानन्ददेह-षड्भावहीनत्वात् । त्वं कालत्रयातीतः, उत्पत्तिस्थितिलयकालभावहीनत्वात् । त्वं मूलधारस्थितोऽसि नित्यम् । गुदचक्रं प्रणवमयं तत्र स्थितः, सर्वचक्र-मूलाधारमयत्वात् । मूलधारसंज्ञाख्यं, सदाखण्डस्वानन्दघनत्वात् । नित्यं, त्रिगु-णभाववर्जितत्वाच्च । त्वं शक्तित्रयात्मकः । जगदुत्पत्तिस्थितिलयत्रिविधश-क्त्याधारात्मकत्वात् । त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम् । स्वात्मानन्दब्रह्मैक्यं समाधिना कृत्वा जीवन्मुक्ततया देहप्रारब्धभोगप्रतीक्षका योगिनस्त्रैगुण्या-त्मकं त्वां नित्यममृतात्मकत्वाद्ध्यायन्ति, स्वदेहमूलाधारचक्रस्थध्यानसुलभ-त्वात् । त्वं ब्रह्मा जगत्सृष्टिनिर्माणकर्ता, रजोविशिष्टप्रवणत्वात् । त्वं विष्णु-र्जगत्पालकः, सत्त्वविशिष्टत्वात् । त्वं रुद्रो जगत्संहारकः, तमोविशिष्टत्वात्, त्वमिन्द्रस्त्रिभुवनैश्वर्यभोक्ता, परमैश्वर्यविशिष्टत्वात् । त्वमग्निः सर्वयज्ञभोक्ता,

---

१ ख. ग. घ. ङ. 'कहृच्चक्र' । २ क ख. ग व ङ. 'त्मानं ब्र' ।

सर्वदेवमुखतृप्तिकारकविशिष्टत्वात् । त्वं वायुः सर्वप्राणभूतः, सर्वजनप्राणप्रवेशस्थापनोत्क्रमणविशिष्टत्वात् । त्वं सूर्य उदयास्तदिवसरात्रिप्रकाशकः, सर्वजनकर्मप्रवर्तकविशिष्टत्वात् । त्वं चन्द्रमाः सर्वौषधिजीवनात्मकः, जगदन्नमयविशिष्टत्वात् । ब्रह्मादिचन्द्रपर्यन्तानामष्टानां स्वस्वव्यापारप्रवर्तकात्मकः । श्रुतयो न लिख्यन्ते, सर्वप्रसिद्धत्वात् । एतदन्तर्गतदेवदेवेश्वरा ज्ञातव्या अष्टविशिष्टगणेशप्रतिपादनत्वाद्विचारतदन्तर्गतसंभवाच्च । त्वं ब्रह्म सर्वजनबुद्धिस्थजीवमयः, नानास्वभावप्रकृतिभोक्तृविशिष्टत्वात् । भूः भूर्लोकस्त्वमेव, तद्विशिष्टत्वात् । भुवः भुवर्लोकस्त्वमेव, तद्विशिष्टत्वात् । स्वः स्वर्लोकस्त्वमेव, तद्विशिष्टत्वात् । ॐ प्रणवस्त्वमेव, सर्वमूलाधारचक्रस्थितविश्वचालकत्वात् ॥ इत्यध्यात्मप्रकाशकः षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

एवं साधिदैवताध्यात्मप्रकारयुक्ततत्त्वमस्यात्मकं प्रणवात्मकं च गणेशं प्रतिपाद्य तदनुभवप्रकाशकगणेशविद्यां प्रकटयन्नाह—

गणादिं पूर्वमुच्चार्य वर्णादींस्तदनन्तरम् ।
अनुस्वारः परतरः । अर्धेन्दुलसितम् ।
तारेण रुद्धम् । एतत्तव मनुस्वरूपम् ।
गकारः पूर्वरूपम् । अकारो मध्यमरूपम् ।
अनुस्वारश्चान्त्यरूपम् । बिन्दुरुत्तररूपम् ।
नादः संधानम् । सꣳहिता संधिः ।
सैषा गणेशविद्या । गणक ऋषिः ।
निचृद्गायत्री छन्दः । गणपतिर्देवता । ॐ गं ॥ ७ ॥

गणादिमिति । पूर्वं प्रथमं गणादिं गकारं गणशब्दादिभूतत्वात् । उच्चार्य स्वमुखेनोच्चारणं कृत्वेति । तदनन्तरं वर्णादिः । वर्णा *अक्षराणि तदादिरकारः, तस्य आदौ कथितत्वात् । तस्मादकारात्परतरोऽनुस्वारः । गकार आदिस्तस्मात्परोऽकारस्तस्मात्परोऽनुस्वारः परतरः । कीदृशोऽनुस्वारः अर्धेन्दुलसितः, सानुनासिकत्वात् । एवमेकाक्षरमन्त्रात्मिकां विद्यां प्रतिपाद्य सशक्तिकमन्त्रं प्र-

* अत्र 'वर्णा अक्षरास्तदादिरकारोकारादिवर्णकथितत्वात्' इति सर्वेष्वादर्शपुस्तकेषु दृश्यते तत्प्रामादिकमिति प्रतिभाति ।

१ ग. °श्चान्तरू° ।

कटयन्नाह—तारेणेति । तारेण प्रणवेन *ऋद्धं युक्तम् । प्रणवयुक्तैकाक्षरमन्त्रत्वात् । तत्राऽऽदौ प्रणवमुच्चार्य पश्चादेकाक्षरोच्चारणम् । "आदौ प्रकृतिमुच्चार्य पश्चात्पुरुष उच्यते" इति स्मृतेः । रुद्रयामले एकाक्षरगणेशकवचे मन्त्रोद्धारः कृतः । तत्र प्रणवस्य शक्तित्वप्रतिपादनात् । तद्यथा—"गं बीजं शक्तिरोंकारः सर्वकामार्थसिद्धये" । इति । तत्र गणेशस्य मनुस्वरूपं मन्त्रस्वरूपमेतत्, सर्वसिद्धिप्रदगणेशानुभवप्रकाशकसामर्थ्ययुक्तत्वात् । एवं 'गणादिं पूर्वमुच्चार्य' इत्यादि 'तारेण ऋद्धम्' इत्यन्तेन संकेतश्रुतिवाक्यप्रतिपादितमन्त्रं जना न ज्ञास्यन्ति, मन्दबुद्धित्वात् । तदर्थं स्वयमेव सुलभतया तदेवाऽऽह—गकार इति । पूर्वरूपं आदिप्रोक्तरूपं गकारः, मध्यमरूपमकारः, अन्त्यरूपमनुस्वारः, उत्तररूपमनुस्वारोत्तररूपं बिन्दुः, सानुनासिकात्मकत्वात्[1] । तारशब्दस्तु न वर्ण्यते, स्फुटत्वात् । एतेषां भिन्नानां गकारादिचतुर्णां संधानमेकीकरणसाधनं नादः, नादप्रेरितैकभावोच्चारणयोग्यसामर्थ्यात् । एतेषां नादप्रेरितानां संधिः संमीलनं संहिता, यथाक्रमोच्चारणयोग्यसामर्थ्यात् । या 'गणादिं पूर्वमुच्चार्य' इत्यादि 'तारेण ऋद्धम्' इत्यन्तेन पूर्वं प्रतिपादिता सैषाऽधुना 'गकारः पूर्वरूपम्' इत्यादि 'संहिता संधिः' इत्यन्तेन प्रतिपादितत्वात् गणेशविद्या गणेशज्ञानप्रदा, मन्त्रात्मकगणेशमूर्तिमयजपस्य गणेशसंतुष्टिकारकत्वात् । विद् ज्ञाने इति धातुसामर्थ्यात् एकाक्षरमन्त्रस्तत्त्वमस्यात्मकगणेशमयः प्रतिपादितः । यन्त्रस्थमन्त्रपूजनस्य सर्वसिद्धिप्रदत्वान्मन्त्रमयमूर्तेः सर्वशास्त्रप्रतिपादितत्वाच्च । तत्रोंकारयुक्त ओंकारशक्तिविहारजगन्मयप्रतिपादितत्वात् पूर्वोक्ततत्त्वमस्यात्मकोंकारात्मकद्विविधसामर्थ्ययुक्तत्वं मन्त्रस्य प्रतिपादितम्, तदुपासनस्य प्रत्यक्षगणेशसमत्वात् । गणक ऋषिः । अत्रर्ष्यादिन्यासा मन्त्रशास्त्रोक्ता ग्राह्याः, तस्य वेदोपाङ्गत्वात् । तद्यथा—ॐ अस्यैकाक्षरगणपतिमन्त्रस्य, गणक ऋषिः, निचृद्गायत्री छन्दः, गणपतिर्देवता, गं बीजम्, ॐ शक्तिः, गणपतिप्रीत्यर्थे सकलाभीष्टसिद्ध्यर्थे च जपे विनियोगः । गणकऋषये नमः शिरसि । निचृद्गायत्रीछन्दसे नमो मुखे । गणपतिदेवतायै नमो हृदये । गंबीजाय नमो गुह्ये । ॐ शक्तये नमः पादयोः । अथ षडङ्गन्यासः । ॐ गाम् अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ गीं तर्जनीभ्यां नमः । ॐ गूं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ गैम् अनामिकाभ्यां नमः । ॐ गौं कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ गः करतलकरपृष्ठाभ्यां

* अत्र सर्वत्रापि 'रुद्धम्' इति इदानींतनानां केषांचित् वैदिकानां पाठः । अर्थस्त्वेक एव ।

१ ग. ङ. °सिकत्वा° ।

नमः । एवं हृदयादिन्यासः कर्तव्य इति । वक्ष्यमाणं ध्यानं कृत्वा मानसैः पञ्चोपचारैः पूजयेत् । तद्यथा—ॐ लं पृथिव्यात्मने गणेशाय गन्धं *समर्पयामि । ॐ हम् आकाशात्मने गणेशाय पुष्पं स० । ॐ यं वाय्वात्मने गणेशाय धूपं स० । ॐ रं *तेजात्मने गणेशाय दीपं स० । ॐ वम् अमृतात्मने गणेशाय नैवेद्यं समर्पयामि । इति पञ्चभूतबीजात्मकपञ्चोपचारार्पणं[1] मानसी पूजा कथ्यत इति संक्षेपः । सर्वं मन्त्रशास्त्रोक्तविधिवत्कार्यम् , शीघ्रसिद्धिप्रदत्वात् ॥ इति गणेशविद्यात्मकार्थप्रतिपादकः सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

एवं गणेशविद्यां प्रतिपाद्य गणेशगायत्रीमन्त्रं प्रकटयन्नाह—

एकदन्ताय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि ।
तन्नो दन्ती[3] प्रचोदयात् ॥ ८ ॥

एकदन्तायेति । एकदन्ताय एकशब्दाख्या माया । दन्त शब्दाख्यो मायिकः तयोर्योग एकदन्तः तस्मै । विद्महे जानीमहे । सदा सर्वप्रदत्वात् । तदेव मौद्गले—

" एकशब्दात्मिका माया तस्याः सर्वं समुद्भवम् ।
भ्रान्तिदं मोहदं पूर्णं नानाखेलात्मकं किल ॥
दन्तः सत्ताधरस्तत्र मायाचालक उच्यते ।
बिम्बेन मोहयुक्तश्च स्वयं स्वानन्दगो भवेत् ॥
माया भ्रान्तिमयी प्रोक्ता सत्ता चालक उच्यते ।
तयोर्योगे गणेशोऽयमेकदन्तः प्रकीर्तितः ॥ " इति ॥

वक्रतुण्डाय । जगत्सर्वजनसाधारणं, मनोवाणीमयत्वात् । तस्माद्वक्रमात्मरूपं मनोवाणीहीनत्वात्तदेव मुखं यस्य स वक्रतुण्डो जगन्मयकण्ठाध आत्मात्मकमस्तकत्वात्तस्मै । तद्यथा मौद्गले—

* अत्र कल्पयामीति युक्तमिति प्रतिभाति । समर्पणं तु प्रत्यक्षतया अर्प्यमाणस्योपचारस्यैव भवति न मानसस्य अतः कल्पयामीत्येव युक्तम् । अन्यत्रापि मानसपूजायां "लं पृथिव्यात्मने गन्धं कल्पयामि इति दृश्यते " इति दिक् ।

* अत्र ' तेजआत्मने ' इति पाठः साधीयानिति भाति ।

१ ग. ॐ ' सं सर्वात्मने गणेशाय सर्वोपचारान् ताम्बूलं दक्षिणां मन्त्रपुष्पं समर्पयामि ' इति अधिकम्; ङ. सर्वोपचारानिति नास्ति. २ ख. ग. घ. ङ. °र्पणत्वा मान° ३ क. ख. ग. घ. ङ. दन्तिः प्र° ४ ख. °न्मयः क°

" बिम्बं मायायुतं वक्रं मोहितं सिद्धिबुद्धिगम् ।
तद्भावं हन्ति तुण्डेन तेनायं वक्रतुण्डकः ॥
माया मुखं मोहयुतं तस्माद्वक्रमिति स्मृतम् ।
परं ब्रह्म तयोर्योगे वक्रतुण्डोऽयमुच्यते ॥
कण्ठाधो मायया युक्तो मस्तकं ब्रह्मवाचकम् ।
वक्राख्यं तस्य विघ्नेश तेनायं वक्रतुण्डकः ॥ " इति ॥

धीमहि ध्यायेम[1] इति । तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । तद्ब्रह्मात्मको दन्ती दन्तोऽस्यास्तीति सर्वसत्तात्मकत्वात् । स्वभक्त्यै प्रचोदयात् प्रेरयतु, बुद्धिपतित्वात् । अयं गायत्रीमन्त्रोऽपि सर्वसिद्धिप्रदायकः । गणेशः गायकं त्रायतीति व्युत्पत्तिबलात् ॥ इति गायत्रीमन्त्रप्रतिपादनात्मकोऽष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

एवमादौ नाममन्त्रं मध्य एकाक्षरमन्त्रमन्ते गायत्रीमन्त्रं च इति त्रिविधं मन्त्रं प्रतिपाद्य तद्ध्यानार्थमाह—

एकदन्तं चतुर्हस्तं पाशमङ्कुशधारिणम् ।
रदं च वरदं हस्तैर्बिभ्राणं मूषकध्वजम् ॥
रक्तं लम्बोदरं शूर्पकर्णकं रक्तवाससम् ।
रक्तगन्धानुलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितम् ॥
भक्तानुकम्पिनं देवं जगत्कारणमच्युतम् ।
आविर्भूतं च सृष्ट्यादौ प्रकृतेः पुरुषात्परम् ॥
एवं ध्यायति यो नित्यं स योगी योगिनां वरः ॥ ९ ॥

एकदन्तमिति । एकदन्तं पूर्वोक्तार्थात्मै[2]कदक्षिणदन्तयुक्तम् । " भग्नवामरदं[3] " इति स्मृतेः । चतुर्हस्तं, चतुर्भुजयुक्तत्वात् ।

" स्वर्गेषु देवताश्चायं पृथ्व्यां नरांस्तथाऽतले ।
असुरान्नागमुख्यांश्च स्थापयिष्यति बालकः ॥
तत्त्वानि चालयन्विप्रास्तस्मान्नाम्ना चतुर्भुजः ।
चतुर्णां विविधानां च स्थापकोऽयं प्रकीर्तितः " ॥

इति स्मृतेः । दक्षिणोर्ध्वहस्तादारभ्य दक्षिणाधोहस्तपर्यन्तं पाशाङ्कुशदन्तवरदानि धारयति, स्वभक्तरक्षणार्थत्वात् ।

१ ख. ग. घ. ङ. ध्यायामः । २ क. ख. ग. घ. ङ. °त्मकं° । ३ ख. दं ।

" पाशं मोहमयं तस्य स्वभक्तमोहनाशनम् ।
नियन्त्राख्यं तथा ब्रह्म अङ्कुशश्च महात्मनः ॥
दुष्टनाशकरं ब्रह्म दन्तः सर्वारिनाशकृत् ।
वरं सकामिकानां च कामदं ब्रह्म तत्स्मृतम् " ॥

इति स्मृतेः । मूषकध्वजम् । सर्वान्तर्यामी सर्वजन्तुहृद्गतः सन् सर्वजन्तुकृद्भोगभोक्ता चोरो जन्त्वज्ञातसर्वस्वहारकत्वात् जन्तुकृतपापपुण्यविवर्जितत्वात् (च)। स एव गणेशसेवार्थं मूषको बभूव । मुष् स्तेये इति धात्वर्थात् । तद्यथा—

" मूषकं व्यापकाख्यं च पश्यन्ति वाहनं परम् ।
तेन मूषकवाहोऽयं वेदेषु कथितोऽभवत् ॥
मुषस्तेये तथा धातुर्ज्ञातव्यस्तेयब्रह्मधृक् ।
नामरूपात्मकं सर्वं तत्रासद्ब्रह्म वर्तते ॥
नामरूपेषु ये भोगास्तेषां भोक्तृतया स्थितः ।
भोगेषु भोगभोक्ता च ब्रह्माकारेण वर्तते ॥
अहंकारयुतास्तं वै न जानन्ति विमोहिताः ।
वयं भोक्तार एवं ते मानयन्ति विशेषतः ॥
ईश्वरः सर्वभोक्ता च चोरवत्तत्र संस्थितः ।
तदेवं मूषकः प्रोक्तो मनुजानां प्रचालकः ॥
मायया गूढरूपः स भोगान्भुङ्क्ते हि चोरवत् " ॥

इति स्मृतिभ्यः । रक्तम्, रक्तवर्णशरीरत्वात् । लम्बोदरम्, स्वोदरे सर्वस्यापि प्रतिष्ठितत्वात्, स्वस्य न कस्याप्युदरस्थत्वात्, स्वोदरोद्भवसर्वजगत्त्वात्, स्वस्य न कस्याप्युदरभवत्वाच्च । तथा च—

" लम्बोदरोऽयमेकश्च वेदे संकथितोऽभवत् ।
न वयं तादृशा वेदे लम्बोदरप्रवाचकाः ॥
तस्योदरात्समुत्पन्नं नानाविश्वं न संशयः ।
नानाब्रह्म तथेशश्च अन्ते तत्र स्थितोऽभवत् ॥
मध्ये कलांशरूपेण क्रीडते गणनायकः ।
अतः सर्वादिपूज्यश्च सर्वपूज्यो बभूव ह ॥
सर्वेषां जनको माता तथा सर्वप्रदायकः ।
तत्र किं संशयं विप्राः कुरुथ ब्रह्मणस्पतौ " ॥

इति स्मृतिभ्यः । शूर्पकर्णकम् । गणेशो योगिमुखोद्गतजनकर्णमार्गहृद्गतः सन् शूर्पवत्पापपुण्यरजो दूरी करोति ब्रह्मप्राप्तिकारकत्वात् । तद्यथा—

" रजोयुक्तं यथा धान्यं रजोहीनं करोति च ।
शूर्पं सर्वनराणां वै योग्यं भोजनकाम्यया ॥
तथा मायाविकारेण युक्तं ब्रह्म न लभ्यते ।
त्यक्त्वोपासनकं तस्य शूर्पकर्णस्य सुन्दरि ॥
शूर्पकर्णं समाश्रित्य त्यक्त्वा मलविकारकम् ।
ब्रह्मैव नरजातिस्थो भवेत्तेन तथा स्मृतः ॥
तेनायं शूर्पकर्णश्च वेदेषु कथितोऽभवत् ।
तं भजस्व विधानेन शान्तियुक्ता भविष्यसि " ॥

इति स्मृतिभ्यः । रक्तवाससम्, सदा रक्तवस्त्रप्रियत्वात् । रक्तगन्धानुलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितमिति, रक्तवर्णप्रियत्वात् । मौद्गले पञ्चवर्णवरप्रदो गणेशो बभूव । तत्र, रक्तरङ्गेण पुनस्तपः कृत्वा रक्तरङ्गप्रियः सदा कृतः, स्ववरदानरक्षणार्थत्वात् रक्तवर्णप्रिय इति । भक्तानुकम्पिनम् । तत्र भक्तिर्गणेशैकतत्परा इहलोकपरलोकविषयेच्छाहीनात्मिका, कायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकतदेकरसयुक्तत्वात् । उग्रथा संक्षेपतः—

" इत्येवं नवधा भक्ती रसयुक्ता कृता मयि ।
क्षणमात्रं न सहते चित्तं मद्रसवर्जितम् ॥
तदा संपूर्णभक्तश्च जातो वै नात्र संशयः ।
अहं मोहेन संयुक्तस्तत्र तिष्ठामि सर्वदा " ॥

इति स्मृतेः । देवम्, सर्वत्र तत्तद्रूपेण क्रीडाकारकत्वात् । दिवु क्रीडायाम् इति धात्वर्थात् । जगत्कारणमनादित्वात्सर्वपूज्यादिपूज्यत्वात् । " ज्येष्ठराजम्" इति श्रुतेस्तज्ज्येष्ठाभावात् । न चैवं नानावेदशाखापाठेषु कुत्रान्यदेवो ज्येष्ठराजस्तत्परज्येष्ठाभावादिति वाच्यम्, सर्वपूज्यादिपूज्यगणेशान्यहीनत्वात्, ज्येष्ठादिपूज्यसर्वपूज्यसंप्रदायदर्शनात् अन्यत्र लिङ्गदैवतवद्गौणत्वाच्च । अच्युतम्, स्वानन्दवासित्वात्कैलासवैकुण्ठादिलोकगुणमयनाशात्मकत्वाच्च । सर्वसारनिर्णयग्रन्थे मया लोकनिर्णये कथितमत्र न लिख्यते, ग्रन्थबाहुल्यभयात् । आविर्भूतं च सृष्ट्यादौ प्रकृतेः पुरुषात्परम् । प्रकृतिः सर्वमयी, प्रकृष्टसर्वाकृतित्वात् । पुरुषः सदैकः । प्रकृतिमयपुरिशयत्वात्ताभ्यां परं, प्रकृतिपुरुषैकात्मकत्वात् । सृष्ट्यादौ प्रकृतिपुरुषसृष्टेरादावाविर्भूतं, तत्त्वमस्यात्मकशरीरत्वात् । एवं नरगजाभेदैकदन्तादि-

---

१ ˈम्पितम् । २ क. दा सदा । ३ ख. संयुक्तभक्तश्च ।

चिह्नयुक्तं यो नित्यं ध्यायति स योगी, ब्रह्मैकात्मकत्वात् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः [पा० यो० पा० १ सू० २] चित्तं पञ्चविधम् । क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तस्य भूमयः, व्यासकृतभाष्ये प्रतिपादितत्वात्* । तत्र नरेण यत्र चित्तं क्षिप्तं तत्र तदनुभवयुक्तं भवति तत्क्षिप्तम्, सर्वमायामोहयुक्तजनहृत्स्थत्वात् । यत्र नरेण चित्तं क्षिप्तं तज्ज्ञानतया नानाज्ञानभ्रमधारकत्वान्मूढम्, पिशाचतुल्यनरहृत्स्थत्वात् । मुमुक्षूणां चित्तं विक्षिप्तं संसारविषयांस्तिरस्कृत्य ब्रह्मपरं तदपि ब्रह्मानुभवहीनं, विषयासक्तत्वाद्ब्रह्मानुभवसुखहीनत्वान्नानातपःपरत्वाच्च । अन्नप्राणाद्यव्याकृतपर्यन्तानुभवयुक्तमेकाग्रं चित्तं, सर्वैक्यसमाधिसुखयुक्तत्वात् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मानुभवसुखयुक्तं निरुद्धाख्यं, सर्वैक्यभावहीनत्वाद्ब्रह्मपरत्वाच्च ।

" मनसो वृत्तिहीनस्य ब्रह्माकारेण या स्थितिः ।
असंप्रज्ञातनामाऽसौ समाधिरभिधीयते " ॥

इति स्मृतेः । ततस्तत्त्वमस्यनुभवसुखयुक्तं निरोधभूमिहीनत्वाच्चित्तवृत्तिनिरोधात्मकं पञ्चभूमिवर्जितं ब्रह्मभूतप्रकाशकत्वात् त्वंपदतत्पदासिपदविभागशून्यत्वाच्च । एवं चित्तं जित्वा योगी भवतीति ब्रह्मैकात्मकत्वात् । योगिनां शुकवामदेवादीनां वरो गणेशभक्तिपरायणत्वात् प्रत्यक्षतत्त्वमसिशरीरभृन्नवधाचित्तप्रवेशकायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकसदाब्रह्मतत्परचेष्टात्मकत्वात् वेदादिहृद्गतज्ञानजनोद्धारकत्वाच्च । न चैवं योगी दर्शनस्पर्शनादिजनोद्धारकत्वात् प्रारब्धक्षयब्रह्मैकत्वात् श्रेष्ठतम इति वाच्यम् । नवधा चित्तशून्यवद्धारकत्वाद्वेदादिहृद्गतनानोपदेशहीनत्वात्प्रारब्धक्षये स्वयमेव ब्रह्मैकत्वाज्जनोद्धारकृतत्वाद्योगी श्रेष्ठः ! गाणेशयोगी तु श्रेष्ठतमः, पूर्वोक्तब्रह्मचेष्टापरत्वाज्जनोद्धारकत्वाच्च । न चैवं शिवविष्ण्वादिध्यानयुक्तोऽपि योगिनां वरः, तत्तद्भक्तिपरायणत्वादिति वाच्यम् । तेषामथर्वशिरःसु तत्त्वमस्यादिमहावाक्यात्मकशरीराभावाद्योगिपदाभावाच्च । तत्र परमहंसा योगिनो गाणेशा भवन्ति, योगिपदस्य परमहंसपरत्वात् एकगणेशाथर्वशीर्षप्रतिपादनत्वात् अन्यदेवाधिकारशून्यत्वाच्च । दण्डहीनाः परमहंसा ब्रह्मभूतास्तद्वन्दनं ब्रह्मशब्दाभिधं, नारायणात्मकभावात् । " दण्डग्रहणमात्रेण नरो नारायणो भवेत् " इति स्मृतेः । गाणेशयोगिवन्दनं गणेशशब्दाभिधं च, परमहंसानां वरत्वात् ॥ इति ध्यानात्मको नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

एवं ध्यानं प्रतिपाद्य स्तुत्यर्थमाह—

---

* पातञ्जलयोगसूत्रेषु प्रथमपादस्य प्रथमसूत्रभाष्ये द्रष्टव्यमेतत् ।

---

१ क. °रतत्वा° । २ ग. चित्तं प्रवेश्य कायिक° ३ ग. घ. ङ. °ता वंदनं ब्रह्म. वंदनब्रह्म° ।

नमो व्रातपतये नमो गणपतये नमः प्रथमप-
तये नमस्तेऽस्तु लम्बोदरायैकदन्ताय विघ्नना-
शिने शिवसुताय वरदमूर्तये नमः ॥ १० ॥

नम इति । व्रातपतये देवादिव्रातानां जीवानां पतित्वात्ते तुभ्यं नमः । गण-पतये ब्रह्मविष्णुमहेशादिगणानां पतित्वात् ईश्वरत्वात् ते नमः । "ब्रह्मविष्ण्वा-दिगणानामीशभूतमित्याह । तद्गणेश इति । तत्परमित्याह । यमेतेनाप्नुवन्तीति" इति श्रुतेः ।* प्रथमपतये वर्णानां ब्राह्मणः प्रथमो मुख्यस्त्रिवर्णगुरुत्वात् । ब्राह्म-णेषु योगी प्रथमो, महावाक्यानुभवयुक्तत्वात् । एवं जनानामीश्वराणां ब्राह्मणा-नां च प्रथमाः श्रेष्ठास्तेषां पतिस्तदादिपूज्यतत्पूज्यत्वात्ते नमः । लम्बोदराय ते नमोऽस्तु । एकदन्ताय नमः । विघ्ननाशिने कालात्मकभयहारिणे नमः, अमृता-त्मकपदप्रदत्वात् । तदेव कथ्यते । अभिनन्दनराज्ञेन्द्रभागहीनयज्ञारम्भः कृतः । तज्ज्ञात्वा कुपितेनेन्द्रेण कालमाहूय तद्यज्ञभङ्गनयाऽऽज्ञापितः । स कालपुरुषस्त-द्धर्मं ज्ञात्वा विघ्नासुरो बभूव । जन्ममृत्युमयं जगत्कालधीनं, त्रिलोकभ्रमणत्वात् । ब्रह्मानुभवयुक्तजनैः कालं जित्वाऽमृतमयो भवति तज्ज्ञानकारणं सत्कर्मसाधने-नान्तःकरणशुद्धिस्ततो ब्रह्मानुभवपात्रत्वात्तद्धर्मं ज्ञात्वा सत्कर्मनाशनार्थं विघ्नो बभूव । सत्कर्महीनं जगत् कालाधीनं सदा मलिनान्तःकरणयुक्तत्वात् । ततोऽ-भिनन्दनं हत्वा यत्र तत्र दृश्यादृश्यस्वरूपधृक्कालः सत्कर्मखण्डनं चकार । काला-ज्ञानभावात्ततो भ्रान्ता वसिष्ठादयो ब्रह्माणं शरणं ययुः । तेनाऽऽज्ञप्ताः पार्श्वपुत्रं गणेशं तुष्टुवुः, गणेशान्यदेवस्य कालनाशसामर्थ्याभावात् । ततो गणेशेन विघ्ना-सुरः पराजितः । स शरणं ययौ । तदा स्वाज्ञावशवर्तिनं विघ्नं चकार । विघ्नेन प्रार्थितो विघ्नराजाख्यो बभूव । तदादि[३] गणेशादिपूजनहीनं तत्स्मरणहीनं यत्स-त्कर्म तत्र विघ्नप्रादुर्भावः । एवं नियमं कृत्वा तं स्वसमीपे स्थापयामास । एवं स्कान्दे विनायकमाहात्म्ये मौद्गले च प्रतिपादितत्वात् । वेदादिषु विघ्नो भगवानिति कथ्यते,

* अत्र 'प्रमथपतये' इति इदानीन्तनानां सर्वेषां वैदिकानां पाठः । अयमपि साधीयानेव । प्रमथ्नातीति प्रमथः । शंभोः पारिषदाः प्रमथसंज्ञकाः । तदुक्तं कालिकापुराणे एकोनत्रिंशाध्याये—

ध्यानस्थं परिचर्यन्ति सलिलादिभिरीश्वरम् ।
नानाशस्त्रधराः शंभोर्गणास्तु प्रमथाः स्मृताः ॥
प्रमथ्नन्ति च युद्धेषु युध्यमानान्महाबलान् ।
ते वै महाबलाः शूराः संख्याता वसुकोटयः ॥ १ ॥

इति शिवसुतत्वात् प्रमथसंज्ञकानां शिवगणानां पतिः इति यथासंभवं योजनीयम् ।

१ ग. घ. ङ. ब्रह्मणां च. २ क. ख. ग. घ. ङ. जनोऽकालमितिपाठः. ३ क. ख. ग. घ. ङ. तदादिमारभ्य गणेशादि.

कालमयत्वात् कालाधीनसृष्टिस्थितिलयत्वाच्च । ब्रह्मविष्णुमहेशा वयं ब्रह्माण इति मदयुक्ताः सन्तो वेदमार्गं त्यक्त्वा स्वेच्छाविहारिणो यदा भवन्ति, तदा सविघ्ना असुरैः पराजिताः स्वेच्छाविहारभङ्गा भवन्ति । पुनर्ब्रह्माभिमानं त्यक्त्वा गणेश एक एव स्वेच्छाचारी ब्रह्मशरीरत्वात्, एवं ज्ञात्वा शरणं गच्छन्ति तदा स्वस्वसामर्थ्ययुक्ता असुरान्विजित्य स्वपदस्था ईश्वरा भवन्ति, विघ्नाधीनत्वात् । विशेषेण जगत्सामर्थ्यं हन्तीति विघ्न इति व्युत्पत्तिबलाद्विघ्नसमं न किंचिदिति संक्षेपार्थः । तद्यथा—" भगवन्तौ विघ्नविनायकौ प्रीयेताम् " इति पुण्याहवाचनवचनत्वात् । स्कान्दे—

" उक्त्वैवमाह्वयत्स्कन्दः शक्रस्तं कालरूपिणम् ।
य इदं मायया ऽऽमोह्य कलयत्यखिलं जगत् " ॥ इति ॥
" विघ्नरूपेण घोरेण स कालपुरुषो भुवि ।
गर्जनादखिलाँल्लोकान्कम्पयामास वेगवान् " ॥ इति ॥
योगवासिष्ठे भृगुं प्रति कालवाक्यं तद्यथा—
" मा तपः क्षपयाबुद्धे कल्पकालमहानलैः ।
यो न दग्धोऽस्मि मे तस्य किं त्वं शापेन धक्ष्यसि ॥
ब्रह्माण्डावलयो ग्रस्ता निगीर्णा रुद्रकोटयः ।
भुक्तानि विष्णुवृन्दानि क्व न शक्ता वयं मुने " ॥

इति स्मृतिभिः । विघ्नं महाकालं हरति तस्मै नमः । " अथ ह आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसंभेदाय " इति श्रुतेः । लोकानामसंभेदाय विघ्नभयस्वमर्यादायुक्तलोकत्वात् । शिवसुताय । तद्यथा—गणेशेन सृष्टाः शिवादयस्तपश्चक्रुः । तत्राऽऽदौ शिवहृदि ब्रह्मानुभवो बभूव, समाधिक्रियाधिक्यात् । ततो हृदि गणेशं ददर्श संस्तुत्य प्रार्थनां चकार । 'त्वं मे पुत्रो भव' स्वपितृतारकत्वात् । 'तदहं मायामोहभयहीनश्चरामि' गणेशजनकत्वादिति । तदेव विनायकसंहितायां मयूरेशक्षेत्रमाहात्म्ये—

" ध्याने मनसि मे जातः पुत्रत्वं पालय प्रभो ।
मम पुत्र इति ख्यातो लोकेऽस्मिन्भगवन्भव " ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः । त्रिगुणावतारैर्ब्रह्मविष्णुशिवाख्यैरवध्यासुरनाशनार्थं कलांशगणेशावतरणं सर्वत्र प्रसिद्धम् । तदवतारचरित्रज्ञापनार्थत्वादत्र शिवसुत इति कथित, वेदप्रामाण्येषु पुराणेषु नानावतारप्रतिपादनात् । न

१ ग. ते विघ्नासुरैः.

चैवं तपःप्रार्थितगणेशः शिवसुतः, तत्र शिवः श्रेष्ठो गणेशजनकत्वादिति वाच्यम् । एवं शिवविष्ण्वाद्यवतारचरित्रत्वादनादिसंप्रदायत्वाच्च । विष्णवथर्वशीर्षे "ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः" इति श्रुतेः । देवकीपुत्रत्वेन विष्णोर्न कनिष्ठत्वापत्तिः, भक्तवाञ्छितकृतत्वाद्भक्ताधीनदेवेशत्वाच्च । तें नमः वरदमूर्तये, सर्वेश्वरजनवरदत्वात् प्रत्यक्षं वरदमूर्तिः स्ववरदाभावाच्च । न चैवं शिवविष्ण्वादयो वरदमूर्तयः, स्वस्वभक्तवरदत्वादिति वाच्यम् । शिवविष्ण्वादिवरदगणेशत्वाद्गणेशवरदाभावात् । ननु शिवपुराणे गणेशवरदः शिवः कथितः, 'सर्वादिपूज्यो भव' इति वचनादिति चेन्न । शिवपुत्रभावरक्षणार्थत्वात् पितृदत्ताधिकारपरायणपुत्रत्वात् दशरथदत्तयुवराजाधिकारयुक्तरामचन्द्रवत्पुरातनसंप्रदायत्वात् (च)। ते नमः। 'व्रातपतये' इत्यारभ्य 'वरदमूर्तये नमः' इतिपर्यन्तमष्टनामनमनं, तदन्तर्गतसर्वनामत्वात् । नाममन्त्रतत्त्वमस्यात्मकसत्यवादिभक्तरक्षणात्मकोंकारात्मकैकाक्षरविद्यागायत्रीध्यानस्तुतिप्रतिपादकमष्टमार्गप्रकाशकत्वादष्टाङ्गमिति ॥ इति स्तुतिप्रतिपादको दशमः खण्डः ॥ १० ॥

इति—अथर्वणऋषिप्रोक्तं गणेशाथर्वशीर्षं समाप्तम् ।

॥ अथ फलश्रुतिः ॥

एवं स्तुतिं प्रतिपाद्य गणेशाथर्वशीर्षफलश्रुतिं प्रतिपादयन् ग्रन्थमाह । तत्राऽऽदौ गणेशाथर्वशीर्षाध्ययनफलप्रतिपादनार्थमाह—

एतदथर्वशीर्षं योऽधीते स ब्रह्मभूयाय कल्पते । स सर्वविघ्नैर्न बाध्यते । स सर्वत्र[1] सुखमेधते । स पञ्चमहापापात्प्रमुच्यते । सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायं प्रातः प्रयुञ्जानो अपापो भवति । सर्वत्राधीयानोऽपविघ्नो भवति । धर्ममर्थं[2] कामं मोक्षं च विन्दति । इदमथर्वशीर्षमशिष्याय न देयम् । यो यदि मोहाद्दास्यति स पापीयान्भवति । सहस्रावर्तनाद्यं यं काममधीते तं तमनेन साधयेत्[3] ॥ ११ ॥

---

१ सर्वतः इति लोके पाठः । २ धर्मार्थकाममोक्षं च इति लोके पाठः । ३ साधयति इति लोके पाठः ।

एतदिति । एतदथर्वशीर्षं योऽधीते स ब्रह्मभूयाय कल्पते, देहभृदपि ब्रह्मैव स्यात्तत्त्वमस्यात्मकगणेशाधीनसामर्थ्यात्तद्विश्वासयुक्तत्वात् । अन्यद्योऽनुभवकृत्सोऽप्यधीत इति कथ्यते । स देहभृद्ब्रह्मैव, योगित्वाच्च । स सर्वविघ्नैर्न बाध्यते । धर्मार्थकाममोक्षसाधनान्तरायात्मकविघ्नैर्न बाध्यते, साधनशीलाधीनत्वात् । स सर्वत्र सुखमेधते, नानालोकस्थाधीनत्वान्नानाकार्यसुखयुक्तत्वाच्च । स पञ्चमहापापात्प्रमुच्यते । पापं पञ्चविधम् । हिंसाभक्ष्यभक्षणपरस्त्रीगमनस्तेयतत्संसर्गात्मकत्वात् । तत्र पञ्चमहापापादिति जातित्वादेकवचनम् । ब्रह्महत्यासुरापानगुरुतल्पगमनसुवर्णस्तेयतत्संसर्गयुक्तत्वात् । आदावेव सायमधीयान इति, गुरुमुखोद्गतं स्वकण्ठगं कृत्वाऽध्ययनकाल आदौ सायंकालप्राप्तत्वात् । तद्वत्प्रातरेव । सायं प्रातरधीयानः सर्वदिवसरात्रिपापवर्जितत्वादपापो भवतीति । सर्वत्राधीयानोऽपविघ्नो भवति । नानाकार्यकृत्तत्कार्याद्यधीतत्वात् । धर्ममर्थं कामं मोक्षं च विन्दतीति । इहलोकमनादृत्य परलोकार्थसत्कर्मपरायणत्वात् धर्मार्थी । इहलोकश्रेष्ठार्थसत्कर्मपरायणत्वात् अर्थार्थी । इहलोकपरलोकोद्भवभोगार्थसत्कर्मपरायणत्वात् कामार्थी । इहलोकपरलोकविरागयुक्तात्मप्राप्त्यर्थसत्कर्मपरायणत्वात् मोक्षार्थी च । एकैकपुरुषार्थी चतुष्पुरुषार्थी वा य इदमधीते स तत्तल्लभते, गणेशस्य इच्छापूरकत्वात् । अशिष्याय यथार्थाथर्वशीर्षशिक्षाहीनाय न देयमिदम्, ऋतसत्यवादिरक्षकगणेशत्वात् । यो यदि मोहाद्दास्यति । द्रव्यलोभाच्छुश्रूषालोभाद्विद्याविनिमयलोभादित्यादिना नामोहादिति सोऽतिपापी, यथार्थाथर्वशीर्षशुश्रूषणासुरभावगणेशपीडितत्वात् । अस्य सहस्रावर्तनाद्यं यं काममिच्छति तं तं प्राप्नुयात् । वीप्साया आदरार्थत्वात् ॥ इत्यध्ययनफलश्रुत्यात्मक एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

एवमध्ययनफलश्रुतिं प्रतिपाद्य नानाप्रयोगार्थमाह—

अनेन गणपतिमभिषिञ्चति स वाग्मी भवति ।
चतुर्थ्यामनश्नञ्जपति स विद्यावान्भवति । इत्यथर्वणवाक्यम् । ब्रह्माद्यावरणं विद्यान्न बिभेति कदाचनेति ॥ १२ ॥

अनेनेति । प्रशस्तवागर्थ्यभिषेकं कुर्यादिति। चतुर्थ्यामनश्नञ्जपति यः स विद्यावान्भवति, प्रातरारभ्य सायंपर्यन्तं जपानुष्ठानपरत्वात् । इत्यथर्वणवचनत्वा-

१ घ. तत्वात्.

यथार्थफलप्राप्तिरिति । ब्रह्मादीनां मायावरणं विद्यात् अत एव न बिभेति, ज्ञातावरणतन्मोहहीनत्वात् ॥ इति नानाप्रयोगफलश्रुत्यात्मको द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

एवं भयहीनतां प्रतिपाद्य यजनार्थमाह—

> यो दूर्वाङ्कुरैर्यजति स वैश्रवणोपमो भवति । यो लाजैर्यजति स यशोवान्भवति स मेधावान्भवति । यो मोदकसहस्रेण यजति । स वाञ्छितमवाप्नोति । यः साज्यसमिद्भिर्यजति स सर्वं लभते स सर्वं लभते ॥ १३ ॥

य इति । दूर्वाङ्कुरैर्यजति स कुबेरसमो भवति, कनकप्रियत्वात् । लाजैर्होमो यशःप्रदो मेधाप्रदश्च, तत्तत्प्रयोगप्रमाणत्वात् । यो मोदकसहस्रेण यजति, प्रतिखण्डं जुहुयात्प्रत्यर्चवत्प्रमाणत्वात्, स वाञ्छितफलमवाप्नोति, नानाकार्यसिद्धिप्रदत्वात् । यः साज्यसमिद्भिर्यजति मन्त्रशास्त्रोक्तनानाकार्यप्रदनानासमिद्धोमप्रमाणत्वात्, स सर्वं लभते स सर्वं लभते । अत्र वीप्साऽऽदरप्रदर्शिनी । नानासमिद्धोमप्रियत्वात् । अत्र कुण्डवेदिदेवतास्थापनादिकं वैदिकतान्त्रिकमार्गोक्तवद्ग्राह्यम् । आहुतिगणनानियमः सर्वसाधारणत्वात् । अत्र जपानुष्ठानं मुख्यम् । यं यं काममधीते तं तमनेन साधयेत्, एकानुष्ठानस्य सर्वकार्यप्रदत्वाद्वीप्साया आदरार्थत्वाच्च । न चैवं मोदकसहस्रहोमसाज्यसमिद्धोमौ मुख्यौ, वाञ्छितप्रदे 'सर्वं लभते' इतिवीप्सादरप्रमाणत्वादिति वाच्यम् । मोदकहोमस्य वीप्साहीनत्वात् । साज्यसमिद्धोमः वीप्सादरयुक्तोऽपि नानाकार्यप्रदनानासमिद्धोमानुष्ठानपरत्वात् । अत्र सहस्रावर्तनात्मकं पुरश्चरणम् । सहस्रावर्तनाद्यं यं काममधीत इति मोदकसहस्रेण यजतीति प्रमाणात् ॥ इति होमात्मकस्त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

अथान्यप्रयोगार्थमाह—

> अष्टौ ब्राह्मणान्सम्यग्ग्राहयित्वा सूर्यवर्चस्वी भवति । सूर्यग्रहे महानद्यां प्रतिमासंनिधौ वा जप्त्वा सिद्धमन्त्रो भवति । महाविघ्नात्प्रमुच्यते । महादो-

---

१ ग० ङ० °तफलमवा°. २ ख० ,घ० °ततममवा°.

षात्प्रमुच्यते । महाप्रत्यवायात्प्रमुच्यते । स सर्वविद्भवति स सर्वविद्भवति य एवं वेद[1] ॥ १४ ॥ इत्यथर्वणवेदोपनिषत्सु गणेशाथर्वशीर्षं समाप्तम् ॥

अष्टाविति । सम्यक् ग्राहयित्वा, यथार्थाथर्वशीर्षगणेशैकतत्परकारयितृत्वात् । सूर्यवर्चस्वी भवति, सूर्यवत्सर्वज्ञानप्रकाशयुक्तत्वात् गणेशज्ञानान्तर्गतनानावेदान्तप्रतिपाद्यज्ञानत्वाच्च । सूर्यग्रहे महानद्यां ब्रह्मकमण्डलुभागीरथीयमुनासरस्वतीनर्मदादीनां कस्यांश्चिन्नद्यास्तीरे महाघनाशकत्वादनन्तगुणाधिकसत्कर्मफलप्राप्तिकारकत्वात् । प्रतिमासंनिधौ मयूरेश्वरादिमहाक्षेत्रस्थगणेशप्रतिमासंनिधौ वा जप्त्वा सिद्धमन्त्रो भवति । मन्त्रोक्तसिद्धिसामर्थ्ययुक्तत्वात् । अथर्वशीर्षात्मकमन्त्रजपो मालामन्त्रप्रमाणत्वात् तज्जप्त्वाऽथर्वशीर्षोक्तज्ञानवानेकाक्षरविद्यासिद्धसामर्थ्यवान्भवतीति । महाविघ्नात्कालभयात्प्रमुच्यते, अथर्वशीर्षोपासनाया अमृतमयत्वात् । महादोषान्मायाविकारात्मकदोषात्, मायाविकारपरदोषाभावात् । महाप्रत्यवायाज्जीवन्मुक्तविषयासक्तयुक्तप्रत्यवायात्, योगस्थित्यभावात् । स सर्वविद्भवति, गणेशज्ञानान्तर्गतसर्वज्ञानत्वात् । " आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेद ँ सर्वं विदितं भवति " इति श्रुतेः । अथर्वशीर्षसमाप्तिज्ञापनार्थं वीप्सा वेदसंप्रदायत्वात् । य एवं वेद पूर्वोक्तयथार्थज्ञानयुक्तत्वात् ॥ इत्यथर्वणवेदोपनिषत्सु अन्यप्रयोगात्मकश्चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

॥ इति गणेशाथर्वशीर्षभाष्यं समाप्तम् ॥

---

१ इत्युपनिषत् इति लोकपाठेऽधिकम्. २ ख. ग. घ. ङ. गाणेश°. ३ ग. घ. ङ. गाणेश°.

॥ श्रीगजाननार्पणमस्तु ॥